پاشەکیەکی بلاوبوونەوەی کەلچەروزمان و ئەلف و بێی یونانی لە رۆژهەلاتدا ودیکۆمێنتەکانی هەورامان لەچوارچێوەی ئەم مێژووەدا

د. جەمال رەشید ئەحمد
بەشی مێژوو کۆلێجی ئەدەبیات
زانکۆی بەغدا

پاش ئەوەی لە چەند ژمارەیەکی دوایی ئەم گۆڤارەدا، لە ژمارەی (10)ی گۆڤاری (کاروان)داو هەروەها لە کتێبی (دراسات کردیة في بلاد سوبارتو - بەغدا 1984)دا ێی کۆڵینەوەیەکی زمانەوانی ئەو دیکومێنتانەی هەورامانم کردبوو، کە لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا لە ناوچەی هەوراماندا دۆزرابوونەوە، و لەبەر ئەوەی ئەم نوسراوە گرنگانە، بێجگە لەو لایەنەوە، دوو لایەنی تریان کە (مێژوویی و یاسای)یە وپیویستیان بەشی کردنەوەیەك هەیە بەتایبەتی بابەت و هۆی بلاوبوونەوەی یونانیان و کەلچەرو شارستاینیان و پاشان زمان و نوسینیان لە رۆژهەلاتدا بەگشتی ودەبێت رێگەریان تا کۆتایی سەردەمی حوکمرانی پورثەکان لەم هەرێمەدا، کە وولاتی کوردەواری بەشێك بوە لەو جیهانە، روون بکرێتەوە ئەم دیکومێنتانەی هەورامان، ئەو کارەساتە گرنگانەی کە پەیوەندیان بە سەردەمی ئەو پاشایانە هەیە، کە نێویان لەم نوسراوانەدا تۆمار کراون چاك روونیان دەکەنەوەو رادەی پەیوەندی کەلچەری‌و زمانەوانی وولاتی کوردەواری بەو چینەدەستەلاتدارانە بەدی دەکەن، ئەمە بێجگە لەوەی کە

موسا خێزانی فرائاتیسی چوارەم
نیوەی سەدەی یەکەمی پێش زایین

پەیوەندیەکی ئابوریی رێك وپێك نێوان کوردانی سەدەی یەکەمی پێش زایین بەدیار دەخات لەژێر تیشکی پەیوەندیەکی یاسایی زۆر بەرز کە لەو ناوچانەدا پێش چەند سەدەیەك بڵاوبۆتەوە بە کاریگەری مەکەدونیان (سەلوقی) بێ گومان.

لەبەر روون کردنەوەی ئەو راستیانەی سەرەوە هەروەها پێویستە رۆشناییەك بەسەر ئەم پلەیەدا بخرێت و لە گۆشەی مێژوویيدا رۆلی ئەم دێکومێنتانە روون بکرێتەوە پاش ئەوەی کەلچەرێك لە وولاتی یونانەوە بڵاودەبێتەوەو لەگەڵ گیانی ئەو شارستیانە کۆنانەی باژێرەکانی رۆژهەلاتدا تێکەڵاو دەبێت وبەرهەمی یەکیەتی مێژووو یاساو نوسین و جۆری بیرکردنەوەی لەم دێکومێنتانەدا زۆر جوان بەدیار دەکەون، ئەویش جیهانی هێللنیزمە (سەیریکی نەخشەی یەکەم بکە) گومان لەوەدا نەماوە کەوا هەرسێ پارچە نوسراوەکان، پاش ئەوەی کە ساڵە هیللینیەکان لەسەریان تۆمارکراون و بەحیسابی ساڵی زایینی (مەسیحی) دەگەرێنەوە نێوان سەرەتای سەدەی یەکەمی پێش زایین تا کۆتایی ئەو سەدەیە (88، 22 ـ 21، 11 پ. ز) وپاش ئەوەی لەم سەردەمەی (70) ساڵەدا کە بەسەر دۆزینەوەو شی کردنەوەی ئەم نوسراوانە تێپەر بووەو راستیەکی مێژوویی زۆر بەچنگ کەوتوە، دەتوانین ئەوسەر سورمانەی پرۆفیسور مینس، کە دەڵێت « کاتی تۆمارکردنی ئەم دێکومێنتانە بە یونانی شتێکی چاوەرێ نەکراو بووە» کۆتایی پێ بهێنین و بۆ خوێنەری کوردی بەرێز کارەساتی ئەو سەردەمە روون بکەینەوە کە پەیوەندی بە کارەساتی دی هەرێمی رۆژهەلاتی ئاسیای بچوکدا هەیە.

لەکاتی تۆمارکردنی ئەم نوسراوانە دەوڵەتی رۆمان، کە بەناوبانگترین هێزی ئەو سەردەمە بووە، یەکسەر پەیوەندیەکی تونندی لەگەڵ ئەو هەرێمەدا بووە، وشان بەشانی لەگەڵ هێزی پورتەکان ناوچەکانی کوردنشینیان دابەش کردبوو، بەلام لە هەمان سەدەدا دوو هێزی دی رۆلێکی گرنگ لەم هەرێمەدا دەگێرن، یەکێکیان (تیگران)ی ئەرمەنی کە نێوی لە دێکومێنتەکاندا تۆمارکراوە، و دووهەمیان میثراداتی شەشەم کە پادشای بونتوسە (Pontus) لەسەر دەریای رەش و[2] بەنێوی یوپاتور (120 ـ 63) بەناوبانگ بووە. سەرەرای ئەو راستیەی کەوا ئەم هەموو هێزانە لە ناکۆکیەکی سیاسیدا بوون بەلام هەموویان رۆلەی کەلچەرێکی یەکگرتووبوون کە یونانیەکان و زمانی یونانی دەورێکی باڵای هەیە لەم بوارەدا. ولەبەر روون کردنەوەی ئەم راستیە بە پێویستی دەزانم لە گشت لایەنی ئەم مێژوویانە بکۆلمەوە تا گومانێك لەو پەیوەندیانەی نێوان وولاتی کوردەواریو ئەم جیهانەدا نەمێنێت.

(1) کورتەیەك دەربارەی وولاتی یونان و دانشتوانیو کەلچەریان و رۆلیان لە وولاتانی دیدا

نێوی یونان شێوەیەکی کۆنی رۆژهەلاتی یە بۆ وولاتی رۆژئاوای ئاسیای بچوك ولە بنەرەتدا لە (یون) پێك هاتووە نیشانەی کۆم (ان) کەوتۆتە سەری بۆتە (یونان). بەلام سەبارەت بە میللەتانی رۆژهەلات، هەموو دانشتوانی رۆژئاوای ئاسیای بچوك و خوارووی نیمچە دوورگەی بەلکان لە ژێر ئەو ناوەدا ناسراون و ئێمرۆ لە کوردیدا زۆرجار بـ(وێنان) بەکاردێت.

لە سەردەمی هۆمیروسدا (سەدەی نۆ ـ هەشت پێش زانیین) ئەم وولاتە بە هیچ نێوێك نەناسرابوو تەنها نێوی (ئاخایی Achaiis) نەبێت، کە ئاولناوێکی مێیە بۆ ووشەی (زەوی ـ زەمین gaia) یان (نیشتمان Patris) بەلام ئەم نێوە هەموو وولاتی یونانی نەگرتبوەوە بەڵکو تەنها بەشی ژووروی نەبێت، ئەو بەشە (لایە) لە ناوچە (ئەسالیا).کە بە (ئاخیا Achaia) بەناوبانگ بووەو مەڵبەندی ئەخیلیوس (ئەخیل) بووە کە پاڵەوانی داستانی (ئەلیاذە)ی هەمیرووس بووە.

لە لایەکی ترەوە هۆمیروس ناوێکی دی بەشێوەی (ئەرگۆس Argos) بۆ ئەم وولاتەی تۆمارکردوە[3] کە لەراستیدا نێوی شارێك بووە لە ناوچەی ئەرگۆلیس لە (پلوپونیز)دا

(نیمچە دوورگەی مورەی ئەمڕۆ)، وئەم شارە لە تەنیشت شارە کۆنە بەناوبانگەکەی ئەو ووڵاتە بووە بە (میکینای) ناسراوە کە لە سەردەمی خۆی پایتەختی (ئاگامێمنون) سەرۆکی مەزنی هێریشی سەر ترۆی (طروادە)بوو، وبەهێزترین دەوڵەتی ووڵاتی یونان بووە. پاشان هومیروس نێوی ئەرگوس بۆ هەموو پلوپونیز بەکاردێنێت کە دەڵێت کەوتۆتە ووڵاتی هیلاس (واتە ووڵاتی یونان).[4]

هومیروس مەبەستی بە ووڵاتی هیللاس ناوچەیەکی بچوك بووە نزیك ووڵاتی (ئەخیل) لە خواروی رۆژهەڵاتی (ئەسالیا)و، هەروەها بەنێوی (هیللینی) مەبەستی دانشتوانی هیللاس بووە کە بە شێوەی (پانهیللین Panellene) بەواتای یەکیەتی گریك بەکار هیناوە.[5] بەڵام بەشێوەیەکی فراوانتر ئەم ناوە پاش سەدەی هەفتی پێش زایین بەکارهاتووە. لەلایەکی ترەوە ووشەی گرایك Graeci ناوێکە لەلایەن رۆمانەکانەوە بەیونانیان ووتراوە لە کاتێکی درەنگتردا وپەیوەندی بەکۆمەڵی (Graioi) هەیە کە لە رۆژهەڵاتی هەرێمی (بویوتیا) لە یوناندا دەژیان و ئەمانە شاری (کیمی یان کومای)یان دروست کردو بەهەمان ناو یونانەکان شارێکیان لە خواروی نیوان 750 ـ 725پ. ز دروست کرد، لەبەر ئەوە رومانەکان نێوی دانشتوانی ئەو شارەیان بە گریك دانا وپاشان ئەم نێوە بوو بەنێویکی گشتی بۆ هەموو دانشتوانی یونان لەلایەن رۆمانەکانەوە.

لە لایەکی ترەوە نێوی (یونان) لەبنەرەتدا لە نێوی (ئیون Ione) کە دانشتوانی سەر بەهەمان کۆمەڵ، دانشتووی رۆژئاوای ئاسیای بچوك، پێك هاتووە. لە سەرەتادا ئەم ناوە بەشێوەی (ئیایون Iaone) بووە، پاشان هەروەکو ووترا نیشانی کۆی (ان)ی کەوتۆتە سەرو بۆتە (ئیونان ـ یونان)و ئەم گروپە یەکەم کۆمەڵی دانشتوانی ووڵاتی یونانی کۆن بووەو هەر لە سەرەتای هەزارەی یەکەمی پێش زایینەوە پەیوەندی لەگەڵ دەولەتە کۆنەکانی رۆژهەڵاتدا پەیدا کردووە. وئەم یونانیانە، لەبەر ئەوەی زۆربەیان لە قەراخ دەریاکانی مەرمەرەو سپیو رەشدا نیشتەجێ بوون پەیوەندیەکی پتەویان لەگەڵ کوپروس (قبرص)و ئەو شارە کۆنانەی قەراخ دەریا لە تورکیاو سوریا و لوبنانی ئەمڕۆدا پەیداکردبوو و بازرگانیەتیەکی توندیان لەگەڵ هەبووەو لەبەر ئەوەی هەر لەو سەردەمیشەوە ئاشوریەکان و هەروەها میتانیەکان بەرێگەی حیثییەکانی ناوەراستی ئاسیای بچوکدا چ بە رێگەی دیبلوماسی چ بەرێگەی ئابوریدا پەیوەندیەکیان لەگەڵ ئەم یونانیانەدا دروست کردوە. لەبەر ئەمە چەند جارێك ئاشوریەکان پەلاماری شارە یونانیەکانیان داوە لە قەراخی زەریای سپی لە ووڵاتی فینیقیاداو ناویان بە (یەمانی) بردوە.[6]

پێش بڵاوبونەوەی رەگەزی کۆمەلە عەشایرەکان یونانی کۆن، دوو ناوچەی مێژوویی ومەڵبەندی شارستانیەتی گرنگ لە ووڵاتی یوناندا هەبووە، یەکەمیان ناوچەی (کریت)و ئەویتریان بەنێوی شاری (کنوسوس) لەسەر زەریای ئیجە کە بە نێوی پاشای گەورەشیان (مینۆس) ناسراوەو پلەکانی ئەم شارستانیەتیە بە پلەکانی (مینەوی) ناو دەبرێت. لە راستیدا ئەم دوو مەڵبەندە دەتوانرێت بگوتریت، کە بناغەی کەلچەری یونانی کۆنیان دامەزراندوە کە بووە هۆیەك لە پەیدابوونی هیللیزم و لە جیهاندا بڵاوبووەوە.[7]

پاش تەمەنێکی درێژی ئەم شارستانیەتیەی کریت و کنوسوس، چەند کۆمەڵێك لە کۆچەرانی یونانی کۆن بەرەو ئەم ووڵاتە لە باکورەوە روو کرد ولەناو ئەو عەشایرانە ئەمانە خوارەوە ناو بانگیان دەرکردبوو:

1 ـ **کۆمەڵی عەشایری ئە سالیەکان.**
2 ـ **کۆمەڵی عەشایری بیوسینیەکان.**
3 ـ **کۆمەڵی عەشایری دووریەکان.**

پاشان لە ناوچەی (ئەسالیا)وە کۆمەڵێك (ئاخی و ئیولی) بڵاوبونەوە قەراخی دەریای ئیجەو دوابەدوای ئەمە ناوچەکە بەنێوی (ئیولیس) نێوبانگی دەرکرد لەمێژوودا، بەڵام نێواندی دۆڵی هیرموس و دۆڵی میاندر بوو بوو بە مەڵبەندی (ئیونی)ەکان، کە لە بنەرەتدا لە قەراخەکانی (ئەتیکاو

ئەرگۆلیس) بڵاوبوونەوە. لە خوارووی ئەمانەوە عەشایری دوورییەکان نیشتەجێ بووبوون، بەتایبەتی لە دوورگەی (رودوس وکۆس)و خوارووی رۆژئاوای ئاسیای بچوك (تورکیای ئەمڕۆ).[8]

ئەو بیروباوەڕەی دوکتور (لطفی عبدالوهاب یحیی) مامۆستای مێژووی شارستانیەتی زانکۆی ئەسکەندەریەو بەیروت کە دەڵێت «دەریاکان سنورێکی سروشتی بوون لەبەردەم ئیمپراتوریەتی حثی و ئاشورو میسرداو رێگەیەکی باشی دابووە بڵاوبوونەوەی ئاسایش و مانەوەی وڵاتی یونان و پەرەسەندنی ژیانی شارێدا»[9] راستیەکی بەجێ یە، وبووبوونە هۆی گۆڕینەوەی شێوەی حوکمی پاشایەتی بۆ ئوروستوکراتیەتی بە تایبەتی لە شارەکانی (ئەثیناو سپارتەو کورینثە)دا. دوابەدوای ئەمە یونانیەکان دەستیان خستەسەر زۆر لەو دوورگەو زەوی و زارانەی دوور لە وڵاتیان وەکو لە پروبونتوس (دەریای مەرمەرە)و ئیلیوکزین (دەریای رەش)و سەرووی رۆژئاوای ئیجەو سیسیلیا (صقلیە)و ئیتالیاو تەنانەت لە هەمان سەردەمدا گۆڕینێکی سیاسی و ئەنتوگرافی زمانەوانی لەرۆژهەلاتی ناوەراستدا رووی دابووەوە، ئەویش بەپەیدابوونی مادەکان و هەخامەنشیەکان و لەناوچوونی دەوڵەتی ئاشورو ئوارتوو هیشی و هەروەها میسری فرعەونەکان، بەڵام پاش ئەو جەنگەی میدیا ولیدیاو پەیمان بەستنیان لەسەر روباری هالیس دا کە ببێت بەسنوور لەنیوانیاندا پەیوەندیەکی سیاسی و شارستانیەتی نوێ لەم جیهانەدا پەیدابوو و بەڵکو لە دوایدا یونانەکان زانیاریەکی باشیان لە هێرشەکەی ساڵی 403پ.ز کە کورش بەسەر ئەردەشێردا لە ناوچەی بابلدا کردی و لە شەری کۆناکسادا کوژراو کسینوفون ئەو پاشماوەی یونانیانەی ئەو لەشکرە ساڵی 401 پ.ز بەسەلامەتی گەڕاندیانیەوە بۆ وڵاتی خویان.[10] و ئەم دەنگو باسانە کە لەم هێرشەدا کۆ کرابووەو لە یونانداا بڵاوبووەوە بناغەیەکی باشی کوتابووەوە بۆ هاتنەوە ئیسکەندەری مەکەدۆنی بەرەو رۆژهەلات پاش کەمتر لە سەدەیە، ئەو هاتنە کە مەبەستی گرنگی بڵاوکردنەوەی کەلچەری هیللینی بوو (هیلینزم)، واتە سەرەتای دەست پێکردنی چەرخێك بوو کە شارستانیەتی یونان تێدا بلاو دەبووەوە، ئەو شارستانیەتی یە کە لەکۆتایی هەزارەی دووی پێش زایین سەری هەلدابووەوو تا سەدەی هەفتەمی زایینی بەردەوامی کرد لە هەمەجۆر وڵاتانی ئاسیاو ئەورووپاو ئەفریقیادا.

لەبەر ئەوەی ئەم شارستانیەتی یەو کەلچەرە بووبوو بە رووداوێکی جیهانی، دەتوانرێت بگوترێت، کەوا وڵاتی یونان خۆی بەلایەك لە لایانی ئەو جیهانە کەلچەریە فراوانە دەژمێررا کە پەلی هاویشتبووەوە ناوەراستی ئاسیا و هیندستان و سەرووی ئەفریقیاو ئەورووپا تا ئەو وڵاتانەش کە کەوتبوونە سەر ئەتلەنتیك و دوورگەی بەریتانیا. بەڵام لێرەدا دەبێت ئەوە بزانین کەوا گرنگ نیە هەر میللەتێك بەیونانی قسەی نەکردبێت نەکەوتبێتە ژێر کاریگەری کەلچەری هیللینی تەنانەت چینی دەستەلاتداریەتی دەوڵەتی پورث کە دوژمنی رۆمان بوون لەم رووداوە رزگاریان نەبووە.

هەروەها گرنگ نیە هەر میللەتێکش بەیونانی قسەی کردبێت لەژێر پەردەی کەلچەری هیللینیدا ژیابیت، وەکو ئەوانەی کە لەسەروو سەرووی رۆژئاوای یونانداا ژیاون، هەروەها دانشتوانی کوپروس (قبرص) وکیلیکیاو شوینانی تر، تەنانەت هەندی عەشایری دانشتوی رۆژئاوای (تەراکیا) - بولگاریای ئەمرو - بەهیچ جورێك پەیوەندیان بەم کەلچەرە نەبووە، و لە دەرەوەی سنووری هێلی هیللینزم ژیاون تا رۆمانەکان بەکاتێکی درەنگتر خستنیانە ناو ئەو هێلەوە، چونکە ئەم رۆمانانە، بێگومان، گەورەترین میللەت بوون لەناو ئەو میللەتانە کە کەوتبوونە ژێر سیبەری ئەو کەلچەرەوە و دەستەلاتداریەکی بەهێزیان پەیداکردبوو بەڵام درەنگتر کەوتبوونە ژێر کاریگەری ئەو کەلچەرە ئەگەر بەراوورد بکرێن بەمیللەتانی ترەوە و دەوریان لە بڵاوکردنەوەی زۆرتربوو تا ئەوانی تر لەگەڵ ئەمەشدا رێزگرتنیان بە مێژووی یونان و زمانیان و کەلچەریان شان بەشان لەگەڵ لاتینی دا قوڵترە تا وڵاتانی تر. هەر لەبەر ئەمەش بوو کە زۆربەی زۆری نوسەرانی رۆمان،

ـه بـەرەتـدا یان یونـانین بەلاتینی دەیـاننـوسی، یان رۆمان ـوون لەژێـر کاریگـەری بیـری یونـانی، یان هەر بەزمـانی ـیـانی دەیـاننـوسی. لەبـەر ئەمـەیشـە بەهـەڵـە ووشـەی (کـەلچـەری هیللینی) بەکـەلچـەری گریکی (واتە یونانی) ـسـراوە، بەڵام هەروەکـو ووتدا کە نێـوی هیللینی تەنهـا ـەنێـوی (هیللاس)ەوە وەرگیـراوە کە لەسـەرەتـادا نێـوی ـوچـەیـەك بوو لە دەووروبـەری بەشی سەرووی کەنداوی (مالیا) لە لای ئەو سنوورەی، کە نێوەراستی وولاتی یونان ـە بەشی باکوری جیادەکاتەوەو هیچی‌تر.

لەراستی‌دا هیللینی لە یونـانـدا بوو بە شێـوازێکی دیارو ـیـەت لە شیـوازەکـانی ژیـان، لە سەرەتـادا خۆی لەنێـو ـسـایـەکی سەرەکی‌دا دەنـوانـد، کە ئەویش «دەولـەتی ـشـارەبوو، هەموو کە سێکیش، کە لەنێو شاردا پێرەو ـەکـرا، بە هیللینی دەژمێـردرا باوەکـو جیـاوازی لەبنچینـەو پەروەردە کردنی‌دا هەبـووبێ ئەو شتـەی، کە ئەو کەلچـەرە ـهیاردەخات سوود وەرگرتنی‌بوو لەو یاسایە، کە کردبوویە هۆیـەکی کاریگـەر بۆ دەربـرینی تیـروانینێکی تایبـەتی بۆ هەبـوون (وجـود)و کەوا ئادەمـزاد پێـوانـەی هەمـوو شتێکەو گەورەی هەبـوونـە. بۆیـە دەتـوانـدرێت بگـوتـرێت، کەوا کەلچـەری هیللینی یەکـەمین کەلچـەرە، کە باوەری ئاینـزا (مذهب)ی برواهینانی بەشێوەیەکی ئاشکراو دیار بەئادەمزاد هێناوە.

کە فیلیپی مەکـەدۆنی هەوڵی‌دا یەکخستن و یەکگـرتنێك هۆی یەکگرتنی هیللینی پێك بهێنێت بۆ ئەوەی بەهۆیەوە دەسـەلات دارێتی بەسـەر هەمـوو شارەکـانی یونـانی‌دا هەبێت[11] هەر ئەوسـابـوو ئەم دەسـەلات داریتیـەی بەرەو رۆژهەڵات بەهۆی ئیسکەندەری کوریەوە دەستی پێ‌کرد.

بەم جۆرە گەر مەکـە دۆنیـەکـان لە رووی هێزی سوپاوە وولاتی یونـانیـان داگیرکردبوو، ئەوە رۆشنبیری یونانی باڵی بەسـەر کەلچـەری مەکـەدونیـان دا کێشـابوو. پاش کۆچی دوایی فیلیپ، کە لە ساڵی 336 پ.ز بوو ئیسکەندەری کوری چاوی لە رۆژهـەلات بریبـوو لەراستیشـدا توانی ئەو پلانەی خۆی لە ماوەی نۆ ساڵان دا جێ‌بەجێ بکات و بۆ کارگێـرانی ئیمپـراتـۆریـەتـەکـەی پشتی بەتـوانـای یونـانیان بەستبـوو، کە لە بواری کارگێـری‌و سوپـایی‌و روشنبیـری‌دا پێشکـەوتـوو بوون و هەتـا لەدوای دوا ماڵ ئاواییشی‌دا لە ساڵـی 323 پ.ز سەر لەشـکـرەکـانـی خۆی ئیمپـراتـۆریـەتـەکـەیـان لەنێوان خۆیان دا دابەش کرد. بەم جۆرە هەلی تێکەڵاو بوونی کەلچەری گریکی بە کەلچەری رۆژهـەڵاتی‌دا پەیـدابـوو بە شێـوەیـەك. هەمـوو ناوچـەیەکی گرتبـێوە لە رۆژهـەڵات وەیـا وولاتی یونـان داو هیلینـزم نیشانەی ئەو کاریگەرە گریکییەیە بۆ ئەم جۆرە کەلچەرە نوێیە.

پاش ئەم کارەسـاتـە ئەو دەستەلات دارێتی‌یە ناوەندیەی ئەسـکـەنـدەر، لە کاتـێـکـی زۆر کورتـدا لەنـێـوانـد سەرلەشکرەکانی دابەش کرا، پاش شەری ئیپسوس سالی 301 دژ یـەکتـری وسـەر لەشکـرەکـان بوون بەپادشای ئەو ناوچـە هەمـەجـورەی ئیمپراتوریەتی مەکەدۆنیان. کاساندەر لەمـەکـەدەنیـادا، لیسیماخوس لە تەراڤیادا ئەنتیگۆنوس لە ئەنـادۆل و سوریـادا، بتـولێمی لە میـسـرداو سیلوکـوس (سلوقس) لە رۆژهەلاتداو لە ناو ئەمانەدا تەنها ئەنتیگۆنوس کە ئەو کاتـە تەمـەنی هەفتـا ساڵ بووە هەوڵی داوە یەکیەتی ئەم دەولەتە بپارێزێت،[12] لەپێناوی ئەمەدا شەرێکی گەورە لەنیواندیاندا رووی داوە لە کوتاییدا ئەو ناوچانە بەو جۆرە دابـەش کراوە، ومـەبـەستی دامـەزراندنی ئیمپراتوریەتێکی هیللینی یەك گرتـوو لەم کاتـەدا مردوە (نـەخشـە ژمـارە 2) لەگـەڵ ئەوەشـدا کە هەنـدێ لەم شوینـانـە رزگـاری‌بـوە لەژێـردەستـەی مەکـەدونیـان یان هەنـدێ شوێنی کەوتۆتە ژێـردەستیـان، بەڵام لەنـاو هەمـوویاندا دەستەلات دارێتی سەلوقی توانی بۆ ماوەیـەکی درێـژ دەستی درێـژ بکـاتـە ناوچـەیـەکی فراوان هەتـاکو وولاتی هیندوستان کە لەلایەن ئیسکەندر خۆی داگیرکرابوون. شەری ئیپسوس کوتاییکی نەهێنا بەو ناکـۆکیـەی نێواند سەرلەشکرەکان، وپاش مردنی کاسـانـدر دیمتـریوس هەرچاوی لە ناوچەکانی سەر زەریای ئیجـە بوو بەڵام لیسیمـاخـوس چوو بەگـژ یـاو لە ئەنـادول شکستی پێ‌هێنـا لە کۆتـاییـدا ئەمیـان بەدەست سەلـوقس

لەناوچوو لە کۆروپێدیوم لە ناوچەی (ئیونیا)دا (ساڵی 280 پ. ز).

لەگەڵ ئەوگەشانەوەی دەوڵەتی رۆمانی لە ئەورووپادا وپەرەسەندنیان لە ئاسیادا کاری ئەوتۆی نەکردە سەر هێزی (سەلوقی) کە تەنها هێزێك بوو لەوێدا دەستی خستبوە سەر وولاتانی ئەم کەرتەیەدا تا پەیدابوونی دەولەتی پورث.

بێ گومان ئەم رووداوانە لە ئاسیای بچوك و سەرووی میزوپوتامیا وخوارووی قەفقاسیادا دوورنەبوون لە ناوچە کوردنیشینەکان و بەشێوەیەکی یەکسەر زۆربەی ناوچەی کوردەواری بەندبوون بەم هێزانەوە بەتایبەت هێزی سەلوکیان

(2) پورثەکان و رۆلیان لە رۆژهەلاتدا لەسەردەمی هیللینزمدا

پورثەکان لەسەرەتای مێژوویاندا کۆمەڵی کۆچەر بوون لەنێوانی هەزارەی یەکەمی پێش زایین هەتاکو سەدەی یەکەمی زایین لەو ناوچانەی خوارووی رۆژهەلاتی دەریای قەزوین، کە ئیمرۆ بە تورکمانیاو خوراسان (لە کۆندا بە پورث ئاوا ـ پەرتاڤا) بەناوبانگە کوژەراییان کردوە.[13] لە سەرەتادا سەر بە دەولەتی میدیاو پاشان هەخامەنشی بوون دوا دوای ئەمانە مەکەدۆنیەکان دەستیان درێژکردە ئەم ناوچانەی پورث، کە لە 250 پ.م توانیان دەولەتێکی بچوك و رزگارکراو لە دەستەلات دارێتی مەکەدۆنی پێکەوەبنێن و لە دوایدا بوو بەبناغەی ئیمپراتوریەتەکەیان و زمانەکەشیان تا سەدەی 3 ـ 4 زایینی هەر بەکارهاتوە لەو ناوچانەداو لەشوێنانی تردا.[14]

لەراستیدا پەیوەندیەکی زمانەوانی و مێژوویی کۆن ئەم پورثانە دەبەستێت بەو کۆچەرانەی ناوەراستی ئاسیا کە بە (سەکەس یا سکیث ـ ساکا) ناوبانگیان دەرکردبوو و تا ناوەراستی سەدەی 3 زایینی هەر لەوێدا نیشتەجێ بووە.[15]

بەڵام وا دیارە ئەو دەستەڵات دارێتیە هیللینیە بەسەر پارثیادا هۆیەکی گرنگ بووە بۆ پەیدابوونی بناخەی دەولەتیان، کە یەکەم سەرۆکیان لە مێژوودا بە (ئەرشاك) ناوبانگی دەرکردوەو لە ساڵی 232 ـ 231 پ.ز (سەلوقس)ی دووهەم ناچار بوو دان بە حوکمرانی (تیریدات)ی یەکەم بهێنێت کە برای ئەرشاك بووەو پاشای هەموو وولاتی پارثیا بووە. پایتەختی ئەم دەوڵەتە لە سەرەتادا (گیکاتومپیل) بووە کە کەوتبوە خوارووی رۆژئاوای دامگان (دامغان)ی ئەمرۆ، بەڵام پاشان شوێنی چینی دەستەلاتداری ئەم پورثانە بۆتە شاری ئەکپەتانا (هەمەدان)ی ئەمرۆ پاشان شاری (سەلوقیە) لەسەر رووباری دیجلە کە لەلایەن مەکەدونیەکان دروست کرابوو.

سنووری سیاسی پارثەکان بەپێی هێزەکانی دەوری بەری خۆیان دەگۆرا. سەیرێکی نەخشەی 3، 4 بکە لەلایەك سەلوقیەکان و لەلایەکی ترەوە رۆمەکان، لە رۆژهەلاتەوە دەولەتی گریك ـ باکتری، لەگەڵ عەشایری کۆچەرانی ناوەراستی ئاسیادا. ساڵی (209 پ.ز) ئەنتیوخوسی سیهەم پەلاماری شاری (گیکاتومپل)ی داو داگیری کرد، وپاش رێکەوتنێك دیسان ئەرشاکیەکان دەستیان بەسەر وولاتی پارثیادا هێنا.

لە سەردەمی میثراداتی یەکەم[16] سنووری دەولەتی پورث زۆر فراوان بوو لە رۆژهەلاتدا کە دەستی بەسەر (باکتریا)دا هێنا، پاشان ساڵی (161 ـ 155 پ.ز) دەستی بەسەر (میدیا)دا هێنا، لە (141 پ.ز)دا زاڵ بوو بەسەر سەلوقیەکانی سەر ووباری دیجلەو شارەکانی (بابل، ئوروك.. هتد)ی داگیرکرد، هەروەها پەلاماری (عیلامی)دا. لەگەڵ ئەم هەموو دەستەلارێتیەیە، خەبات لەگەڵ عەشایری ساکا (سەکەس) زۆر گران بوو، ئەمانە دەستیان گرتە سەر وولاتی پارثیا خۆیو بەهیدیش بەرەوخوار دەبوونەوە.[17] (سەیری نەخشەی ژمارە 4 بکە).

لە سەردەمی میثراداتی دووهەم[18] توانرا هەندی لەو شوێنانەی، کە ساکاکان گرتبونیان بیگەرێننەوە، بەتایبەتی ناوچەی (درەنگیانە) بەڵام پاشان ساترایی (سەکستان) ناوچەکانی (ئاریاو مەرگیانا)ی خستە ژێر ناوی گشتی

خۆی.

میثراداتی دووهەم، وەکو پادشاکانی هەخامەنشی، نێوی (پحشای پادشایانی) بە خۆیەوەنا، و لەم کاتەشدا بوو کە پەیوەندیەکی دیبلوماسی لەگەڵ وولاتی چین دا دروست کرا،[19] پاشان دەستیان درێژکردە سەر ئەرمەنستان (سەیری نەخشەی ژمارە 5 بکە) لە ساڵی (92 پ.ز)، پاش خەباتێکی زۆری نێواندا ئەمانەو رۆمانەکان رووباری فورات بوو بەسنووریان، بەڵام یەکەم جەنگی فراوان ساڵی (65 پ.ز)و لە ناوچەی (کوردوینی) لە خوارووی گۆمی وان (ناوەندی کوردستانی ئەمرو) لە بەینی ئەم دوو هێزەدا دەستی پێکرد، تا وای لێهات لە سەردەمی ئۆرودی دووهەم (57 ـ 37 پ.ز) لەشکری رۆمانی لەژێر سەرکردەی (لیسینیا کراسا) گەیشتە مێزوپوتامیاو ناوچەیەکی زۆر وولاتی کوردنشینی داگیرکرد. بەرامبەر ئەم هێرشە پورثەکان توانیان ساڵی (40پ.ز) هەموو ئاسیای بچوك داگیربکەن، تەنانەت سوریاو فەلەستینیش.

(سەیریکی نەخشەی ژمارە 5 بکە).

بەڵام پاشان کەوتە بەرەو وولاتی (میدیاو ئاتروپاتینا) وە کاتی تیکچونی نێوان فراهاتی چوارەم (37 ـ 2 پ.ز)و تیرداتی دووهەم، ئەوەی یەکەمیان پەنای بردە ساکاکان، وئەویتریان پاڵی دایە رۆمەکان، لێرەدا لاوازی کەوتە دەوڵەتی پورث، لە ساڵی (20 پ.ز) لەگەڵ رۆمەکاندا رێکەوتنێك بەرپاکرا بەمەرجێك ئەرمەنستان بدرێت بە رۆمانەکان رووباری فوراتیش ببێتە سنووریان لە رۆژئاوادا، واتە پورثەکان سوریاو فەلەستین و ئەرمەنستان و لایەکی زۆری وولاتی کوردەواریان لە دەست چوو. (سەیرێکی نەخشەی ژمارە 6 بکە).

بەکورتی، دەوڵەتی پورث تا ساڵی 226 زایینی بەردەوام بوو، و لەم ساڵەدا ئەردەشێری پاپەکان کە لەبنەماڵەی ساسانی بوو توانی کۆتایی بە حوکمی پورثەکان بهێنێت و ئەردەوانی پێنجەم پاش خەباتێکی چەند ساڵە بکوژێت و کۆشکی حوکم لە دەست دەربگرێت و لەبەر روون کردنەوەی سەردەمی حوکمرانی ئەو پادشا پورثانە، کە نێویان پەیوەندی هەیە بە دێکومێنتەکان هەورامان (لەسەدەی یەکەمی پ.ز) ساڵی حوکمیان و نێویان بەم جۆرەی خوارەوە رێك دەکەوێت.

شێوەی نوێی نێوەکان	شێوەی لاتینی	کاتی حوکمرانیان (پ.ز)
1 ـ (مهرداد)ی دووهەم	میثراداتیس 11	123 ـ 88 ، 87
2 ـ (گودرز)ی یەکەم	گوثارزیس	91 ـ 81
3 ـ (ئۆرۆد)ی یەکەم	ئۆرۆدیس 1	81 ـ 75
4 ـ سیناتروك	سیناتروکیس	75 ـ 79 ، 69
5 ـ (فەرهاد)ی سێیەم	فراثاتیس 111	69 ـ 58 ، 57
6 ـ (مهرداد)ی سێیەم	ئۆرۆدیس 111	57 ـ 36
7 ـ (ئۆرۆد)ی دووهەم	ئۆرۆدیس 11	57 ـ 36
8 ـ (پیروز)ی یەکەم	پەکۆروس 1	لە 37 ـ مردوە
9 ـ (فەرهاد) چوارەم	فراثاتیس 17	38 ـ 2
10 ـ (تیرداد)ی دووهەم	تیریداتیس 11	30 ـ 25
11 ـ (فەرهاد)ی پێنجەم	فراثاتیس 7	25 ـ 4

هەروەکو لە سەرەتای ئەم لێکۆڵینەوەدا باس کرا کەوا بێجگە لەم دوو هێزە سیاسی و کەلچەریە هێزێکی تری سێهەم پەیوەندی بەو سیاسەت و کەلچەرە هەبووە ئەویش یەکەمیان هێزی تیگرانی ئەرمەنی[20] (کە نێوی بە شێوەی تیگرانیس لەگەڵ خێزانیا کلیوپاترا[21] لە دێکومێنتەکە تومار کراوە ئەویتریان میثراداتی شەشەم پادشای (بونتوس)ە کە خەزووری بووە.[22]

(3) کورتەیەك دەربارەی تیگرانی ئەرمەنی و میثراداتی پونتوس (هێزی سێهەم)

تیگران (تیگرانیس) یا (دیکران)ی یەکەمی مەزن (140 - 55 پ.ز) پادشای ئەرمەنستان بووە لە سەرەتای 95 یا 94 پێش زاییندا. لە کاتی حوکمرانی ئەم پادشایە دەوڵەتی ئەرمەن گەیشتە پلە یەکی بەرزی یەکگرتوو لە مێژوویدا هەرچەندە بۆ کاتێکی کورتیش بوو، بەڵام بە بەهێزترین وڵاتی رۆمان دەژمێردرا.

تیگران کوری (یا برازای) ئەرثاڤاسدیسی دوهەم بوو، و یەکێك بوو لە بنەماڵەیەك لە سەدەی دووی پێش زایین لە لایەن (ئەرتاکسیاس) هاتبوە کایەوە. پاشان تیگران بە (رهینە) لە لایەن میثراداتی دوهەمی پورث برا بۆ پارثیا پاشان ئازادکراو گەرایەوە وڵاتی خۆی بەرامبەر بە ناوچەیەك کە کەوتبۆە سنووری میدیا و بە (هەفتادۆڵ) بەناوبانگ بوو.

لەم کارەساتە بە دووا، تیگران دەستی کرد بەفراوان کردنی وڵاتەکەی و پەلاماری وڵاتی سوزیفینی (کە کەوتبۆە رۆژهەلاتی روباری فورات)دا وپاشان پەیمانێکی بەست لەگەڵ میثراداتی شەشەمدا کە پادشای وڵاتی بونتوس (قەراخەکانی رۆژهەلات، خوارووی زەریای رەش) بووو پاشان کچی میثراداتی (کە نێوی کیلوپاترا بوو) مارەکرد و بە هێزەکانی هەردوولا چوونە ناو وڵاتی (کەپەدوکیا) لە رۆژهەلاتی ئاسیای بچوکدا، و ئەنجامەکەشی هاتنەوەی هێزی رۆم بوو لەم کایەدا ساڵی 92 پ.ز.

دوا بەدوای ئەمە، تیگران شەرێکی لەگەڵ پورثەکاندا هەڵگیرساند لە خوارووی رۆژهەلاتی زەریای قەزوین دا، کە ناوچەیەکی بێ‌هێز بوو لەلایەن پورثەکانەوە پاش مردنی میثراداتی دوهەم ساڵی 87 پ.ز بەتایبەتی ئەو ناوچەیە بەدرێژایی‌کات بەر پەلاماردانی سەکەسەکان دەکەوت. تیگران لەو کاتەدا توانی (هەفتا دۆڵ) بگەرێنێتەوە زۆربەی زۆری وڵاتی میدیا بخاتە ژێردەستەی خۆی و بەم جۆرە بوو بە (پادشای پادشایانی) وڵاتی ئەتروپاتیناو گوردوینی و ئەدیابینی و ئوسروینی و هەموو ناوچەکانی سەرووی میزوپوتامیا (کوردستانی تورکیای ئەمرو) و لە قەفقاسیادا پاشایانی ئیبیریا (گورجستانی ئەمرۆ) ئەلبانیا (داغستان ئەمرۆ) دانیان بە پادشای پادشایەتی تیگرانیان. تا و لە لە ساڵی 83 پ.ز کۆشکی سەلوقی لە سوریادا لەناوچوو بەرامبەر بە تیگران و پاش

پاش ئەم سەرکەوتنە سیاسیە شاری (تیگرانوکرتا)ی دروست کرد (مە یافارقین) و لە ساڵی 72 پ.ز دەستی کرد بەشەر لەگەڵ روومانەکاندا کە لوکوللوس توانی ساڵی 69 بە ئەرمینیا داخل بێت و تیگران نزیك شارەکەی خۆی، تیگرانوکرتا شکستی بهێنێ رۆژی شەشی ئوکتوبەر. دووهەم جار دیانەوە نزیك (ئەرتەکساتا) مانگی سیپتەمبەر ساڵی 68 شکستی‌هێناو وای کرد. لە تیگران کە لەگەڵ میثرادات هێزیان بکەن بەیەك بەڵام کورەکەی لە کلیوپاترا کە نێوی هەر تیگران بوو دژی باوکی وەستاو لەگەڵ پورثەکاندا بوو بەیەك و فەرهادی سێهەم یارمەتی‌دا بەڵام باوکی زاڵ بوو بەسەریاو کورەکە خۆی گەیاندە سەرکردەی رۆم (پومپیوس) کە بەرەو ئەرمەنستان دەهات. لە کۆتاییدا تیگران ساڵی 66 پ.ز تەسلیمی رۆم بوو. پومپیوس پادشایەتی خۆی پێ بەخشی لەژێر چاودێری خۆیاندا.

تیگران بیست ساڵی‌تر حوکمی‌کرد وەکو نوێنەرێکی رۆمانی بەڵام وڵاتانی سوفینی و گوردوینی و جێی‌تری لە

دەست دەرچوو.

ئەرتاڤاسدیسی کوری پاش خۆی، جێی گرتەوە. و لەبەر پاراستنی ئەرمەنستان گومان لەوەدا نیە. کە تیگرانی ئەرمەنی بەپێویستی دەزانی کیلوپاترای کچی میثرادات مارەبکات.

ئەم کلیـوپـاتـرایـە کچی میثراداتی شەشـەمـە پادشـای ناوچـەکـانی گورجستـانی ئەمرۆو خوارووی زەریای رەش و ناوەراستی ئەنادۆل. کە لەو کاتەدا بە بونتوس Portus بەناوبانگ بوو.

ئەم کچـە شووی کردە تیگـرانـی ئەرمـەنی بەڵام لە مێژوودا بێجگە لەم کلیوپاترایە چوار کەسی‌تر هەیە بەم ناوە کە ناوبانگیان دەرکردوە.

1 ـ کلیـوپـاتـرەی چوارەم (سالی 69 پ.ز لەئیسکەندەریە لەدایـك بووەو سالی 30 مردووە، پادشـای میسـر ودۆستی یولیوس قەیسەرو مارك ئەنتونیو خوشکی بطولیمی هەشتەم بووە.

2 ـ کلیـوپـاترای یەکـەم کچی ئەنتیوخوسەو ژنی بطولیمی پێنجەمە میسر بووە، سالی 193 ـ 176 پ.ز.

3 ـ کلیـوپـاترای دووهـەم (سـەدەی یەکەمی پ.ز) ژنیو خوشکی (بطولیمی ئیورکیتیس)ی دوهەم پادشای میسر.

4 ـ کلیـوپـاترای سیهـەم (سەدەی یەکەمی پ.ز) برازایو ژنی دووهەمی (بطولیمی ئیورکینس) دووهەم پادشای میسر.

لەم سەردەمەدا، کە دەولەتی رۆمانی هێزیکی جیهانی بو، پایتەختەکەی (رۆما) توشی گێچەڵیەکی گەورە بوو، لە گۆتـایـی سەدەی دووی پ.ز دووبـەرەکـی کەوتـە ناو ئەنـدامـانی ئەنجومـەنی پیـران (سینـاتو)، لە کۆتـاییـدا ئەفسـەرێکی ژیـر بەنێـوی (مـاریـوس) سالی 111 پ.ز وپـاشـان یەکێ دی بەنێـوی (سـولا)، کە هەردوکیـان دوژمنایەتیەکی گەورەیان لەبەینیدا هەبوو، توانیان رۆما لەم هەرایە رزگار بکەن و[23] بایەخەکی زۆر بدەنە رێك خستنی لەشکری رومانی، پاشان دەستیان کرد بە رێکخستنی باری ئابوری، ئەمجا پەلاماری ئەو هێزانەی دەرەوەیان دا کە دژ بەرۆمـا شۆرشیـان هەلگیـرسـانـدبـوو لە ئاسیاو ئەفریقیادا.

ئەوەندەی بە باسەکەمان پێوەست بێ دەڵێین، پاش ئەوەی کە میثـراداتی شەشـەم پادشـای بونتوس لە ئاسیای بچوکدا دەستی درێـژ کردبـوە سەر زۆر ناوچـە، داوا لە سۆلا کرا، کەوا (ئـاریـو بارزانیس) بگـەرێنێتەوە سەر تەختی شاهانەی کەپـادۆکیـا لەبـەری رۆژهـەلاتی ئاسیـای بچـوکـدا، کە میثـراداتیس دەری‌کـردبـوو. سولا ئەم رووداوە گرنگـەی بە سەرکەوتویی بەجێ‌هێناو پێشوازی سەفارەیەکی کرد، کە لە پارثیاوە هاتبوون بۆ ئەوەی پەیمانی ئاشتی لەگەڵ کۆماری‌دا مۆربکەن.

لە سالی (91)دا گەرایەوە رۆما، لەبەر توانایی‌و پایەی لەشکری حیزبی ئوروستوکراتی وەکو سەرکردەیەك چاوی تێ‌بریبوو.

ئەم مەترسییە لە لایەن وولاتی (پۆنتوس)ەوە، کە کەوتبۆ لێـواری خوارووی رۆژهـەلاتی زەریـای رەشـەوە سەری هەلدا. لەو کاتەدا میثراداتی شەشەم، کە نازنێوی یوپاتور (120 ـ 63) بوو پاشـایـەتی دەکـرد. ئەم پاشـایە پیاوێکی بەرێزو وپایەدار بوو، باوەکو توانای لەشکری وراماری زۆر بەهێز نەبوو، بەڵام هەولی‌دا دەسەلات دارێتی خۆی بخاتە سەر ئاسیـای بچـووك، بەتـایبـەتی ئەو ناوچـەیەی بە نێوی کەپـادۆکیـای مەزن نێـوبراوە ئەمە بۆ هۆی بەرەنگاری‌بوونی بەرامبـەر بەر رۆمـا، کە ئارەزووی نەدەکـرد هیـچ جۆرە فەرمـان رەوایـیـەکی بەهێـز لەم ناوچـەیەدا دابمەزرێندرێت، بەتـایبـەتی ویـلایـەتی ئاسیا (برجامون)، کە لەسالی 129 دامەزێندرا وهەروا (کیلیکیا)ش لە سالی 123دا کرا بە ویلایەت.

لە سالـی (90)دا میثـراداتیس وولاتی (بیثینیـا)، کە کەوتبـۆ نێـوان وولاتـەکەی خۆیو ویلایەتی ئاسیای رۆمانی داگیـرکـرد. بەڵام لە سالی (89)دا کشـایـەوە، ئەمەش لە ئەنجامی هەرەشەو گورەشەی رۆمانان دا بوو، کە خەریك بوون (نیـکـومـیـدیسی دووەمی) پاشـای بیثینیـای لێ هەڵ بگـەرێننـەوەو هانی‌یـدەن بۆ داگیـرکـردنی (پۆنتوس)، ئەوسا میثراداتیس هیچی بۆ نەمایەوە تەنیا بەرەنگاری‌کردنی رۆمـان نەبێت، لەو کاتـەدا کە رۆمـان لە جەنـگ دا بوون

لەگەڵ ئیتاڵیکان دا، میژاداتیس دیسانەوە (کەپادۆکیای) داگیرکردەوەو نیکومیدیسی دووەم)ی بەزاندو بەسەر ئەو هێزانەدا زاڵ بوو، کە بۆ دژایەتی ئەو ئامادەکرابوون و سەرلەشکری هێزەکانی بەدیل گرت وکوشتی، جا ویلایەی ئاسیای بچووکی خستە ژێر رکێفی خۆیو کەشتیوانەکانی زەریای ئیجەیان بڕیوە، تەنیا (رودس) بەرهەڵستی کردن، زۆر لە شارانی گریکی لە ئاسیای بچووك دا ە ژێر ئالآی ئەودا کۆبوونەوەو بە رزگارکەریان دادەنا لە جەوری باج کۆکەرەوەکانی رۆمانیدا.

هەر ئەوەندەی میشراداتیس بانگەوازی سەر هەڵگیرساندنیدا، لایەنگارانی فەرمانەکانیان بەجێهێناو لە ویلایەتی ئاسیادا هێرشیان بردە سەر رۆمان و ئیتاڵیکان و وا دەگێرنەوە لە یەك رۆژدا (80,000) هەشتا هەزار کەسیان لە نێوبرد، کە دەڵێن زۆربەیان باج کۆکەرەوەو بازرگان و کاربەدەست بوون، هەروا لەم رووداوەدا منداڵ و ئافرەستێکی زۆریش لە نێوچوون.

لە هەمان کات دا (ساڵی 88) وا رووی‌دا حیزبی دیمۆکراتی لە ئەثینادا دژی فەرمان رەوایی ئولیگارکی (کەم)، کە بە پشتگیری رۆمان دامەزرابوو، شورشی بەرپاکردو دەستی بەسەر فەرمان رەوایەتی داگرت وخۆی خستە ئامێزی میشراداتیس بۆ ئەوەی مزیای بکەوێت. پاشای ئاسیاوی سەرلەشکری خۆی، کە نێوی (ئەرخیلاوس) بوو بە سەرۆکایەتی هێزێکی گەورەوە بەرەو ئەثینا نار، لە رێگەدا بەسەر ئەو ناوچەیەی دادا کە لە ژێر دەسەڵات دارێتی ئیتالیان دا بوو لە دوورگەی (دیلوس)، کە ناوچەرگەی جم وجۆڵی بازرگانی رۆژهەڵات بوو. ئەرخیلاوس لە وڵاتی گریك دابەزیو زۆربەی هەرێمەکانی باشوور لایەنگرییان لێ‌کردو پشتیگربوون و لە هەمان کات دا سەرۆکەکەی لەشکرێکی زۆر گەورەی لە باکوورەوە بە رێگەی تەراکیاو مەکدونیادا ناردە وڵاتی گریك.

لە ساڵی (85) لە زەریای (ئیجە)دا کۆمەڵێك کەشتی بە دەرکەوتن بە سەرکردەی (لوکوللوس)،[24] کە لەو شارە رۆژهەڵاتیانەدا کۆکرابوونەوە، کە سەر بە رۆمان بوون. لوکولوس کەشتیوانەکانی میشراداتیسی بەزاند، بەم جۆرە رێگە بۆ (سولا) خۆش کرا بۆ ئەوەی زەریا بەرەو ئاسیا بپەڕێتەوە.

لەو کاتەدا (فلاکوس)ی کونسول بسفۆر پەڕیبۆوەو بەرەو وڵاتی بثینیا رۆیشتبوو، بۆیە هێزداری میشراداتیس کەم بۆوە، بە تایبەتی دوای ئەوەی زۆر لە شارانی گریکی وازیان لێهێناو بێزاری خۆیان پێشان دەدا سەبارەت بەو یارمەتیدانەی پێشکێشی میشراداتیشیان دەکرد. فلاکوس بە دەستی سەربازانی یاخیبووی خۆی کوژراو فیمبریا بوو بە سەرکردەو توانانی دژمن ببەزێنێت و پرگامون داگیربکات، کە پاشای ئاسیاوی کردبوویە پێتەختی خۆی. میشراداتیس رایکردو ئامادەیی خۆی بۆ ووت وێژکردن لەگەڵ سولا پێشان دا، چونکە سولا لە کەنارەکانی ئاسیای بچووك نێزیك دەبۆوە. جا لەبەر ئەوەی سولا ئارەزووی کۆتایی پێهاتنی ئەو جەنگەی دەکرد بۆ ئەوەی بگەڕێتەوە ئیتالیاو بەرامبەر بە دژمنەکانی بوەستێت، بۆیە لە مانگی ئابی ساڵی 85دا لە شاری (داردانوس)، کە کەوتبۆ نێزیك تروادە، (ئاشتی داردانوس) مۆرکراو لەم رێك کەوتنەدا میشراداتیس دەستی لەو هەموو ناوچانە هەڵگرێت، کە لەم دواییانەدا لە ئاسیای بچووك دا داگیری کردبوون، هەروا سزای جەنگیش بژمێرێت، کە (2000) دووهەزار (تالنت) بوو، هەروا چەند کەشتییەك بە رۆمانەکان ببەخشێت و سنووری بنتوسیش بگەڕێتەوە سەر باری جارانی.

لەبەر ئەوەی ئەو رێك کەوتنەی لە نێوان سولاو میشراداتیس مۆر کرا سنووری بۆ ئەوەی دووەم دانا، بۆیە هەڵگیرسانەوەی جەنگ سەر لە نوێ کارێکی چاوەڕێکراو بوو، میشراداتیس وڵاتەکەی خۆی بەهێزکردو لەشکرەکەی رێك وپیکتر کرد، چونکە چاوەڕێی جەنگی دەکرد لە دژی رۆمانەکان داو دەستی بە جووڵانەوەی جەنگی لە ئاسیای بچووك دا کرد، تا ئەو پلەیەی هێزی رۆما کە پارێزگەری کەلچەری یونانی بوو لەم ناوچەیەدا کزبوو. بەرادەیەك رۆمانەکان توانای گەرانەوەی هێزی جارانیان نەما، زەریا پڕ

...و لەو کەشتیوانانەی کیلیکیا، کە هێرشیان دەبردە سەر کەشتی رۆمانەکان، تەنانەت پەلاماری لێوارەکانی ئیتالیشیایان دەداو خەڵکیان دەفراند لە بازاری دیل فرۆشاندا دەیان فرۆشتن ویا داوای داراییکی زۆریان دەکرد بۆ ئەوەی ...و دارەکانیان بەرەڵا بکەن، ئەم رووداوانە وایان لە ئەنجومەنی (سناتو)کرد بە سەرکردایەتی سرڤیلیوس ...ەشکرێك بنێریتە ئەو ناوچانەی، کە لە ئاسیای بچووك دا داگیریان کردوون وەکو (لوکیا، بامغولیا، کیلیکیا) تاوەکو پەلاماریان بدەن، ئەم پەلاماردانە سەری نەگرت چونکە بەر ...ەوەی کارەکەیان دیماهی پێ بێت، سەرکردەکە بانگ کرایەوە رۆما. بێجگە لە میثراداتیس و لپستیوانانی کەشتیوانی دژمنێکی دی رۆمانیان هەبوو، کە مەترسی ...ەمانە کەمتر نەبوو، ئەویش (تیگرانیسی یەکەم).

(دیکرانی یەکەم) - پاشای ئەرمەنستان بوو و زاوای میثراداتیس بووە کە ئەویش پانتیی خاکی خۆی فراوان دەکردو بەرەو کەپادۆکیا خزاو بەری باکووری وولاتی میسۆپوتامیای لە دەست پورثیان وەرگرت و هەروا لە ساڵی (83)دا هەموو سوریای خستە ژێر دەستی خۆی. هەروا میثراداتیس هەوڵیدا بشینیا نەکەوێتە ناوچەی دەسەڵات دارێتی رۆمانەکان، چونکە بە هۆیەوە دەیان توانی بەری زەریای رەش بگرن بەدەستەوەو رێگەی دەردەنیل و پسفۆری لێدابخەن. بۆ بەدی هێنانی ئەم مەبەستەی پستگیری کوری پاشای پێنا کرد، کە داوای پاشایەتی باوکی کۆچ کردووی خۆی دەکرد. کە سینا تۆی رۆما بەم هەڵوێستەی میثراداتیس ئاگادار بووو مەترسی جەنگ رووی تێکردن بۆیە پەلاماردانی خاکی میثراداتیشیان بە لوکولۆس سپارد، بەڵام هێرشەکەی سەری نەگرت.

لە سەرەتای ساڵی (74)دا میثراداتس ویلایەی بثونیای داگیرکردو هەروا ویلایەی ئاسیای خستە ژێر دەسەڵات دارێتی خۆیو گەمارۆی شاری کوزیکوسیدا، کە کەوتبۆ سەر لێواری زەریای مەرمەرە، بەڵام ئەم گەمارۆدانە زۆری نەخایاند، چونکە لوکولۆس رێگەی هات وچۆکردنی لێ بریو میثراداتیسی ناچارکرد بگەڕێتەوە بشینیاو دووچاری زەرەرو زیانێکی زۆری کرد، و هەر دوای میثراداتیس دا بوو تا پەنای بردە ئەرمەنستان و لوکولوس داوای لە پاشای ئەرمەنستان کرد بۆ ئەوەی میثراداتیس بدا بە دەستەوە، بەڵام پاشای ئەرمەنی خواستەکەی بەجێ نەهێناو لە ئەنجام دا لوکولوس بەبێ رەزامەندی سیناتۆ رووی لە ئەرمەنستان کردو پایتەختە تازەکەی، کە ناوی (تیگرانەکرتنا) بوو داگیرکرد لە ساڵی (69).

هەروەکو پلوتارخ دەڵێت (کە تیگرانی ئەرمەنی توانی (زاربیونوس) پادشای گۆردوێنی (دیاربەکری ئەمرۆ) بچەوسێنێت کاتێك، کە لوکولوس لە شاری تیگرانوکرتا بوو هێزەکانی ئەدیابێنی (هەولێر) وئاشوررو گوردوینی (کوردەکان ج.ز) و کەپەدوکیا بێنە ئەوێ دپاڵی پێ بدەن) هەروەها پالوتارخ دەڵێت «میدیەکان وگۆردوێنی وئەدیابێنیو عەرەبی خوار وولاتی بابل و ئەلبانەکان (داغستان)، وئیبیریەکان (جیورجیا)و دانشتوانی سەر روباری ئاراکس لە ژێر سەرکردەی پادشاکانیان لای لوکولوس ئامادە بوون..

وهەروەکو دوترا کە زاربیونوس پادشای گۆردوێنی بێزار بوو لە ژێر دەستی تیگرانی ئەرمەنی بە دزی پەیوەندی بە (ئاپیوس) کرد کە پەیمانێك لەگەڵ رۆمانەکاندا ببەستێت، کە لەژێر سەرکردەی (لوکولوس)ن.

بەڵام ئەمە کە ئاشکرا بوو، زاربیونوس کوژرا لەگەڵ ماڵ و منداڵیا پێش ئەوەی رۆمانەکان بگەنە وولاتی گۆردوێنی. لەبەر ئەمە لوکولوس ئەم کارەساتەی لەبیر نەچوو، هەر وەکو گەیشتە ئەو وولاتە ئاهەنگیکی رەسمی پاشایانەی بۆ شەرەفی زاربیونوس پێك هێنا وتەرمەکەی بەو زێرو زیور سامانەی، کە لە تیگران و هێزەکانی دەست کەوتبوو، رازێنرا ولوکولوس بەدەستی خۆی ئاگری مەشخەڵی داگیرساندو بۆنی دابەش کردە سەر کوساکارو وهاوڕێیانی زاربیونوس، هەروەها فەرمانیدا پەیکەریکی بۆ دروست بکرێت».(25)

لە دوای ساڵێك لوکولوس هێرشی خۆی بردە سەر ئەرمەنستان بۆ ئەوەی بە یەکجاری هەمووی داگیر بکات،

مارکوس ئەنتۆنیوس
٨٢٠-٢٠٠ پ.ز
« مارك انطوني »

ئۆکتاڤیانوس
« ٦٢ پ.ز - ١٤ ز
گایوس یولیوس کەیسەر
ئۆکتاڤیانوس

بەلاّم سەربازانی لێ یاخی بورن وئارەزووی لوکولوسیان بەجێ نەهێنا، بۆیە ناچار بەرەو مێسوپۆرتامیا جێگری لەشکری لوکولوس دا لە جەنگ دا بوو، ئەو سەرکردایەتیەی بە لوکولوس بەخشرابوو، هیندێکیان لێ دەرگیرابوونەوەو ئەو یارمەتییەی رۆماوە داوای کردبوو، بە دەستی نەگەیشتبوون، میثراداتیس پونتوسی بۆ خۆی گەراندبۆوە هەروا تیگرانیس ئەرمەنستانی وەرگرتبۆوە، ئەمانە هەموو رووبەرووی لوکولوس بوون، بۆ ئەوەی نەتوانێت بە یەکجاری میثراداتیس و تیگران لەنێو بەرێت و لە برێتی ئەویش کاروباری سەربازی بە پومپی (25) بسپێردرێت.

لەو کاتەی، کە پۆمپی بە سەرۆکی لەشکری رۆمانی ناوچەی ئاسیای بچووك دا دامەزرا، خۆی لە خوارووی ئاسیای بچووك دا بوو، یەکسەر سەرکردایەتی خۆی بەرەو باکووری رووباری هاکیس گواستەوەو لەوێ‌دا چاوی بە لوکولوس کەوت بۆ بەدەستەوەدانی سەرکردایەتی، کە لە کۆبوونەوەیەك دا بوو هەمووی نەسرەوتی و هەرەشەو جنێودان بالّی بەسەردا کێشابوون، چونکە لوکولوس لەو باوەردا بوو، پۆمپی هەموو پایەبەرزێکی لێ زەوت دەکات و هەموو یاسایەکی پێ‌شێل دەکات و بەروبوومی سەرکەوتنیشی دەنۆشێت.

بەر لوەی پومپی هێرش بباتە سەر پونتوس، پەیمانێکی لەگەڵ فەرهاد (فراتیس)ی پاشای پورث بەست، کە نێوانی لەگەڵ پاشای ئەرمەنستان دا تێك چوو بوو، هانی‌دا، تا هێرشی بردە سەر تیگران، مەبەستی پومپی لەوەدا بۆ ئەوە بوو، تیگران خەریکی جەنگ بێت لەگەڵ پورثەکان داو نەتوانێت یارمەتی میثراداتیس بدات، لەو کاتەی خۆی پەلاماری پونتوس دەدات لە ئەنجام دا، میثراداتیس نەیتوانی بەرامبەر لەشکری پۆمپی بوەستێت، کە نێزیکەی (20,000) بیست هەزار کەس بوون و رای‌کردو داوای یارمەتی لە تیگرانی زاوای کرد، تیگران لەبەر ئەوەی دژی پورثەکان وەستابووو گەمارۆی پێتەختە کۆنەکەیان دابوو، زۆر بە ساردی پێشوازی لە میثراداتیس کردو لە دوایی‌دا بەدیل گرتی، بەلاّم میثراداتیس خۆی لە دیلی رزگار کرد.

لەو کاتەدا کوڕی پاشای ئەرمەنستان لەگەڵ پورثەکان دا ڕێك کەوتبوو وبانگێستنی پۆمپێی کردو پۆمپێ ڕووباری فورات پەڕیوەو بەرەو پێتەختی ئەرمەنستان بەڕێ‌کەوت، تیگران ئەم هەڵوێستەی زۆر پێ ناخۆش بوو وچاکی خۆی داماڵی و خۆی‌دا بەدەستەوە لە بەهاری ساڵی (65)دا دیسانەوە پۆمپێ هێرش بردەوە سەر میثراداتیس و لە ڕێگەدا هەر ناوچەیەکی پێیدا دەڕۆیشت دەیخستە ژێر دەستی خۆی، مەبەستیشی لەم داگیرکردنانە دۆزینەوەی سنوورێکی زەریایی بوو بۆ دەسەڵات دارێتی خۆی.

لە دوای خۆ بە دەستەوەدانی تیگران، گۆرنیێکی کت وپڕ بە سەر پێوەندی نێوان پۆمپی و پورثەکان ڕووی‌دا، فراتیس هەولی‌دا ناوچەی (گوردوێنێ) لە تیگران زەوت بکات، پۆمپی نەی‌هێشت هەوڵدانەکەی سەربگرێت، بەڵکو خۆی ناوچەی (گوردوێنێ)ی داگیرکرد، لەو کاتەدا فراتیسی پاشای پورث لەشکرەکەی خۆی کشاندەوەو داوای پەیمان و ڕێك کەوتنێکی نوێی لە نێوانیان دا کرد، بەڵام پۆمپێ گوێی نەدا داواکارێکەی فراتیس و ناوچەی (گوردوێنێ)ی گەراندەوە ژێر دەسەڵات دارێتی تیگران هەروەکو لەمەو بەر ڕوون کرا.

پۆمپێ بە پێ‌ی ئەو سەرچاوانەی ڕۆمانی‌یە (بەتایبەتی کتێبەکەی پلوتارخوس) گەیشتە نزیك دەریای قەزوین و دەستی خستە سەر وولاتی میدیاو ئەتروپاثینا وزووربەی زۆری وولاتی کوردەواری، ولەم شوینلنەدا ڕێکخستنیکی یاسایی و ئابوری و کومەلایەتی فراوانی بەجێ هێنا.

بێجگە لە زۆر شوینی‌تر، ئەو خاکانەی کە کەوتبوونە سەرووی مێزوپوتامیا نێواند دیجلەو فوراتەوە، کە ناوچەیەك بوو، پاشاکانیان بەدرێژی مێژوویان لەجەنگدا بوون بۆ داگیر کردنی خاکی یەکتر.

پۆمپێ هەموو ئەم ناوچانەی دابەش کردە نێوانیان تەنها وولاتی ئەدیابێنێ (حدیاب) درایە پورثەکان، بەڵام هەروەکو ووترا گوردوبێنی (ناوچەی دیاربکر)درا بەتیگران و هتد.

ئەم ناوچانە بەسایەی پۆمپێی دەستووریان بۆ دانرا بەبایەخ دانی بە بوژاندنەوەی ژیانی هیللینزم، کە ئەم ناوچە هەمەجۆرانەی بەیەك گرتەوە لەژێرسیبەری دەوڵەتی شاردا (پۆلیس).

لەبەر ئەمەش بوو پۆمپی هانی خەلکی دەدا لەشاردا بژین و خۆی سی‌ونۆ شاری لە ئاسیای بچوك و سوریادا دروست کرد بێجگە لە یانزدە شار کە لە بثینیاو پونتوس دروست کردبوو و لە هەموو شوینێکدا ئۆتۆنۆمی دەبەخشیە وولاتە (دەولەتە) ناوچەییەکان پاشان هانی ئەو کەسانەی دەدا کە سیاسی بوون بۆ بەدەست هینانی مولکایەتی زەوی‌وزارو لە بەرهەمی ئەو زەوی‌یانە یەك بەدە بدرێت بەسەرکردایەتی ڕۆم. ئەمە بێجگە لەو قانونە کە کۆکردنەوەی (رەسمی ضریبە) مافی درایە دەست دەستەلاتدارێتی شارەوانی هەر شارێك کە پاشان لەگەڵ ڕۆمانەکاندا بەکۆمەلی کۆدەکرایەوە.

ئەم سیاسەتەی پۆمپێی لە ڕوژهەلاتی ناوەراستدا دوو شتی بوژاندەوە، یەکەم ژیانی هیللینزم، کە بلاوبوونەوەی زمان و نوسین و کەلچەری یونانی ئاوێنەی ڕاستەقینەی بوو. دووهەم باری ئابووری زۆر گەشایەوەو دانشتوانی بەر سنوری ئیمبراتوریەتی ڕۆما وەصفی ئابوری ڕۆژانەیان زۆر چاکتر بوو لە شوێنانی‌تر.

ئەم دوو دیاردەیە لە دێکۆمێنتەکانی هەوراماندا بەئاشکرا دیارن چونکە لەم کاتەدا تۆمارکراون و ئەو کارەساتانە دوور نەبوون لە هەورامان و دانستوانی کە ئەمانەش هەر بەشێك بوون لەو ڕووداوە مەزنانە.

لە ڕۆمادا پاش کوشتنی یولیوس کەیسەر سالی 44 پ.ز هیچ کەسێك لە جێ‌ی ئەو دانەنرابوو کە ببێت بەجێ‌گری، لەبەر ئەمە گێچەڵێکی گەورە لە ڕۆمادا پەیدابوو، بەڵام حیزبی کەیسەر توانی حوکم لەوێدا بپارێزێت ولەسەر ئەم حیزبە مارکوس ئەنتونیوس[28] (مارك أنطونی)ی کونسول لەگەڵ چەند کەسێکی‌تر ڕاوێستا بوون. بەبێ چاوەڕوانی، (ئوکتافیوس)، کە کوڕی کەیسەری (بەخێو کراو - بالتبنی)[29] بوو بەرامبەر بە ئەنتونیوس پەیدا بووو هاتەوە ڕۆماو داوای میراتی کەیسەری

دەکرد، هەرچەندە ئەنتونیوس زۆر بایەخی بەم دوژمنە لاوازە نەدا، بەڵام لە کۆتاییدا هەر بەدەست ئەمیش لەناوچوو، کە بووبوو بە هێزێکی گەورە.

پاش پەیمـــانی (تـــارینتـــوم)[30] نێـــوان ئەم دووانـــەدا ئەنتۆنیوس بەرەو رۆژهەڵات بۆوە ساڵی 36پ.ز بە رێگای ئەرمـەنستـانـەوە خەریك بوو بۆ (میدیا وئەتروپاتینی) بچێت ولەوێوە پەلاماری پورتەکان بدا، بەڵام ئەرمەنەکان یارمەتی پورتـەکـانیـان دا وئـەنتـۆنیـوس لەم ساڵـەدا (لە رۆژهەلاتی ناوچەکانی کوردنشین) شکستی هیناو کتوپر گەرایەوە دواوە بۆ ئەوەی لەشکرەکەی بپارێزیت، کە 20,000 سەربازی لەنـاو چووبـوو،[31] وازی لە پەلامـاردانی پورتـەکـان هینـا وئـوکتـاڤیـوس کە بەڵێنی دابـووێ بە یارمەتیدانی بەجێی نەهێنـا بە بیـروبـاوەڕی نیلسـون دوابواز، ئەنتۆنیوس (مارك ئەنتـوانی) لەگـەڵ میدیەکاندا رێکەوتبوو، کە پێکەوە بچن بە گژ پورتـەکـانـدا، بەڵام ئەمـان بە یارمەتی (ئەرتاکسس) شاهزادەی ئەرمەن کە پەنای هێنابۆە لای پورتەکان توانیان سەربکـەونـە سەر رۆم و میدیەکاندا.[32] پاش ئەم کارەساتە ئەنتـۆنیـوس لە شاری (ئـەنتـاکیا)دا ساڵی 37 پ.ز مارەی کیلوپـاتـرای بری، کە بوو بەهـۆی فراوان بوونی ئاسـووی تێکچوونی لەگەڵ ئوکتاڤیوسدا، وساڵی 34 پ.ز لە شاری ئیسکـەنـدەرییـە لە میسـردا ئەنتونیوس کیلیوپاترای ناونا بە (پـادشـای پادشـایان)و حوکمرانی میسر وکوپروس و کریت وفەلەستین، هەروەها ناوی (بەتلیموسی کەیسەر) وکوری نا بە (پـادشـای پادشـایـانی) ئەرمـەنستـان و میـدیـاو پارثیـاو کورەکـەیتـری ناونـا بە پادشـای سوریاو فینقیاو کیلیکیا.. هتـد. ئەم دان پیـانـانـە نیشـانەی ئەوە بوو کە هەرچی ئەو ولاتـانـەی لەشکـری رۆمـانی داگیری کردبوون بەبێ شەر خرانە ژیر دەستی پادشایەتی میسر.

ئەم کردەوەیـــە بوو بە هۆی هاتنـــەوەی ئوکتـــاڤیـــوس بە لەشکـریکی گەورە بەگـژ ئەمـانـەدا ولـە کۆتایی جەنگێکی فراوانـدا ئەنتـونیوس و کلیوپاترە ومندالەکان خۆیان کوشتەوە هەروەکو لەمەو پێش باس کرا.[33]

پاش ئەوەی ئوکتـــاڤیـــوس لە هاوینی ساڵی 30 پ.ز شاری ئیسکـەنـدەریـەی داگیرکرد لە میسردا دەستی کرد بە رێـك خستنی ولاتـەکـانی رۆژهـەڵات وپاشان ساڵی 29 پ.ز گەرایەوە شاری رۆما.

لە کاتـێـکـــدا ئەم رووداوانـــە، کە لە ئیمبـــراتـــۆریتی رۆمـانیـداڕووی دەدا، هەمـان گیـروگرفت لە ناو سیاسەتی ناوەندی پورتەکاندا هەبوو. ئەم گیروگرفتانە کە پەیوەندی بە سەردەمی دێکومنیتەکانی هەوراماندا هەیە، هەرچەندە زۆر روون نەبـۆتـەوە لە کاتی دۆزینـەوەیـاندا، بەڵام پاش تێپەر بوونی پتـر لەنیـوە سەدەیـەك هەنـدی نێوی ئەو پادشایانە کە نێویان بە شیوەی (ئەرساکیس) لە دێکومینتەکاندا تومار کراوە ئاشکرا بوون کاتی فەرمانرەوایییان زانراوە.

هەر لەو کاتەدا کە ئوکتاڤیوس سەرکەوتۆتە سەر لەشکری ئەنتـــونیـوس وکلیـوپـاتـراوە دەستی کردوە بە رێـك خستنی ولاتـەکـانی رۆژهـەڵات (کـە ولاتی کۆردوێنیو ئەدیابێن (دیـاربکـرو هەولێـر) بەشێـك بوون لەو ولاتـانـە، تیـرداد ناوێك توانیویەتی بە لەشکرێکی تایبەتی فەرهاد لە حوکمی ولاتی پورث دوور بخـا، ئەمیش بۆیـە پەنـای بردۆتە لای خێڵەکانی ساکا (سکیث) لە سەرووی رۆژهەلاتی ولاتەکەیاندا.

ئەم فەرهادە (فراتاتیسی چوارەم کە لەمەو بەر باس کرا ـ بروانە وێنەکەی لە کۆتایی ئەم باسەدا)ە وتیرداد پاش ئەوەی بەرانبـــەر ئەنتـــونیـــوس شکستی هێنـــا لە جەنگێکـــدا، ولـەشکـرەکـەی بێ هێنـر بوو، پاشـان هەروەکـو زانیمـان ئوکتـاڤیـوس لە میسـر گەرایەوە بۆ رێك خستنی ولاتەکانی رۆژهـەڵات و لە ئاسیـای بچـووکـدا لە زستـانی 30 ـ 29 پ.ز خەریکی ئەو مەبـەستـە بوو، فەرهـادی چوارەم بە یارمـەتی خێڵەکـانی سەکـەس توانی بە سەر (تیرداد)دا زاڵ بێت وئـەمیش پەنـای بردە لای ئوکتـاڤیـوس، ولـە بەهاری (ساڵی 26 پ.ز) تیرداد جارێکیتر بە هێزێك لە روباری (فورات) پەرییەوە ولە ناوچەی (بیلاد زیك کلات بولاق) بەرامبەر یەکتری شەریان کردوە وپاش ئەم جەنگە تیرداد بە ناوی (دوهەم) لە پارەکاندا ناوبانگی دەرکردوەو بۆ ماوەیەکی کەم حوکمرانی کردوەو ئەو پارانە کە بەنێوی ئەمەوە لە سکە

دراوه تەنها دەگەڕێنەوە ساڵی 26 پ.ز پاشان پەنای بردۆتە هێزی ئۆکتاڤیوس وکوڕەکەیشی هەر لە لای رۆمانەکاندا ماوەو بەنێوی (گایوس جولیوس تیریداتیس) ناوبانگی دەرکردوە، بەڵام زۆری پێ نەچووە کوژراوە.[34]

وادیاره ئەم تیردادە بە زوویی لە حوکم دەرنەکراوە، چونکە پارەیەکی پورثی بە نێوی ئەوەوە (ساڵی 25 پ.ز) کە لە شاری (سەلوقیە) لە سکە دراوە هەر باو بووە، لەگەڵ ئەمەشدا دوو مانگ پاش چاپ کردنی پارەکە شاری (سەلوقیە) کەوتۆتە دەست فەرهادەوەو ئەمیش بە نێوی خۆی پارەی لە سکە داوە ولەمەو دوا نێوی تیرداد بە هیچ جۆرێك لە مێژوودا نەهاتوە. بێگومان ئەو (رەزە) کە لە دیکومێنتی دوهەمدا فرۆشراوە پەیوەندی بەسەر دەمی ئەم فەرهادەوە هەیە ونێوی هەر چوار ژنەکەی لەم (دیکومینتەدا تومارکلاراوە کە نێویان ئۆلینێر، وکلیوپاتراو باسیرتا وبیشیشباناپشە بوون.

پەیوەندی کارەساتەکانی سەدەی یەکەمی پ.ز بە دیکومێنتەکانی هەورامان

لە ژمارەی رابووردووی ئەم گۆڤارەدا، لە هەمان بابەتدا چەند دیاردەیەکی گرنگمان دی، کە پەیوەندیان بە کوردانی سەدەی یەکەمەوە هەبوو ولێرەدا بەم جۆرەی خوارەوەو، لە ژێر تیشکی ئەو کارەساتانەی کە لەمەوبەر باس کران، روون دەکرێنەوە:

1 ـ زۆربەی زۆری نێوی کەسی لەم دیکومێنتە مێژووییانەدا سەر بە زمانی رەسمی دەولەتی پورثە کە ئەمڕۆ لە زمانی کوردیەوە دوور نیە، وهەندێکی لای کوردان باوە.

2 ـ ئەم نێوانە پەیوەندیان بەو ئاینانەوە هەیە، کە پێش چەند سەدەیەك نێوی خوداکانیان لە ولاتی کوردەواریدا پەیدا بوە، پاشان ئەم دیاردە (روحی)یە لەگەڵ ژیانی (مادی)ی هیللینیدا تێکەڵاو بووەو کاری کردۆتە سەر نێوەکان و کۆتایی هەموو ئەم نێوانە بەشێوەیەکی یونانی تەواو بووە.

3 ـ ئەمە بێجگە لەوەی کە ئەلف وبێ دوان لە نوسراوەکان ئەلف وبێیکی یونانین لە بنەرەتدا، بەڵام لەبەر پێویستییەکی زمانی ناوچەییەکەو هەروەکو دیاردەیەکی هیللینی، هەندی نیشانەیەك و واژەیەك لەم نوسراوانەدا تومارکراوەو ووشەیەکی باو بوە لەم ولاتانەدا و تا ئیستاش لە هەندێ ووشەی کوردیدا بەجی ماوە وەکو (کەیوانو ـ کەیبانو).

4 ـ لە لایەن شێوەی یاساییەوە (قانونی)، ئەم بەلگەنامانەوا دیارە پەیوەندیەکیان بە بیوژاندنەوەی قانونەکانی هیللینی، کە لە لایەن پۆمپێی لە رۆژهەڵاتدا ژیاندرایەوە هەیە، چونکە ئەم ناوچەیە دوور نیە لەو ولاتی گۆردوێنیو ئەدیابێنی (هەولیر)و کەرخا بێت سەلوخ (کەرکوك) کە کەوتبوونە ژێر کاریگەری سیاسی و کەلچەری ئەم جیهانە سەرلەنوێ، هەر چەندە لە دیکومێنتی سێهەمدا (11 پ.ز) کە بە ئەلف وبێی ئارامی تومارکراوەو لە پاش ئەوانی تر بە چەند ساڵێك (پاش 77 ساڵ، 20 ساڵ) نوسراوە، ئەم کاریگەرییەی هیللینی کز بوە تا وای لێدێت پاش چەند ساڵێك تر (پاش پەیدا بوونی عیسای مەسیح) بە یەکجاری دووربێتەوە لە جیهانی رۆژهەڵاتییەکانەوە بەگشتی و لە ولاتی کوردەواری بە تایبەتی، وکاریگەری هیللینی لە دیکومێنتی سیهەمدا تەنها لە مێژوویەکەیدا دیارە.

5 ـ لە دیکومێنتەکاندا دیارە کە ژن وژن خوازی نێوان برا وخوشك و دایك دیاردەیەکی ئایینی وقانونی بوە چ لە ولاتی پورثداو چ لە ولاتی ئەرمەنیدا، بێگومان هەر واش بوە لە ولاتی کوردەواریدا. ئەم دیاردەیە هەر چەندە لای هەندێ لە سەرکردەکانی رۆم باو نەبوە بەڵام بەلگە زۆرە کە لەوێشدا ئەم دیاردە کۆمەلایەتییە پەیرەوی کراوە.

به وێنه پاش جەنگەکەی ئەنتونیوس زۆر لە رومانەکان بە دیل گیران بە دەست پورثەکانەوە (نزیکەی 20,000 کەس) هەروەکو لەمەوبەر باس کرا، بەڵام ئەم دیلانە بەرەڵا کران وگەرانەوە وولاتەکانیان لەبەر ئەمە ساڵی (20 پ.ز) ئەوگوستوس بە دیاری کچێکی ئیتاڵی بە نێوی موسا (بڕوانە وێنەی ئەم ئافرەتە لەگەڵ ئەم لێکۆلینەوەدا)ی نارد بۆ فەرهادی چوارەم ولەم ئافرەتە کوڕێکی بوو کە هەر بە فەرهاد (فەراتیس پێنجەم) ناوبانگی دەرکرد ولە ساڵی (2 پ.ز) موسا وەکو شاژن داوای تاج وتەختی بۆ کورەکەی دەکرد، فەرهادی چوارەم بەژەهر خواردن لەناوچوو، وفەرهادی پێنجەم لە جێی دانیشت ودایکی خۆی (موسا) کە رۆمانی بوو شووی پێ کرد.[35]

6 ـ ئەو نازنێوە کە بە یونانی بە شێوەی (باسیلیونتوس باسیلیوس ـ پادشای پادشایان) تومار کراوە لە کوردیدا نەماوە، کەچی لە زمانی عەرەبیدا شێوەی (باسل)ی وەرگرتوە وهەروەها ووشەی (البسالة، استبسل... هتد) لێ دەرهاتوە بەڵام بە واتا کۆنەکەی یونانی لە عەرەبیدا بەجێ ماوە.

7 ـ لەگەڵ ئەوەی کە دووان لە دێکومێنتەکان (ساڵانی 88، 22) بە ئەلف وبێی یونانی نوسراون، بەڵام دەقی نوسراوەکان و نێوی پادشایان باری سیاسی ئەو ناوچەیە بەدیاردەخەن، کە لەژێر دەست پورثەکان بووە، و بەهیچ جۆرێك نێویکی رۆمانی وەکو رووبەکی سیاسی لەم نوسراوانەدا تومار نەکراون، هەروەها ئەوەی سێهەم نێوی هیچ پادشایەك لەسەر تومار نەکراوە واتە ناوچەی هەورامان لەباری سیاسییەوە سەر بە رۆما نەبووە لەم ساڵانەدا.

8 ـ ئەو نازنێوەی پادشایانەی پورث (ئەرشاك) کە لە بنەرەتدا نێوی باپیرەگەورەی ئەم بنەماڵە بووە بە شێوەی یونانی (ئەریساکیس) تۆمارکراوە. ئەم نێوە کەسیە بنەماڵەی پورث بۆتە نازنێو بۆ هەموو پادشایانی ئیمبراتورێتی پورث لە دواییدا. بەڵام بەپێی ساڵی تۆمارکردنی ئەم نوسراوانە دەتوانرێت بزانرێت مەبەست بەو (ئەرساکیس)ە کێیە.

9 ـ لە راستیدا چەرخی سەلوقی لە یەکی نیسان ساڵی 311 پ.ز دەست پێدەکات. بەڵام چەرخی ئەرشاکی لە یەکی نیسانی 247 پ.ز دەستی پێ کردوە، واتە پاش سەلوقی بە 64 ساڵ، هەرچەندە لە هەندی سەرچاوە گومان هەیە، کەوا ئەم چەرخە سەلوقیە ساڵی 312 پ.ز دەست پێ کردبێت،[36] بەڵام لە سەرچاوە مێخییەکانی وولاتی بابل ئەوەی یەکەم (311 پ.ز) دەکرێت بە سەرەتای ئەو چەرخە.

لەبەر ئەو راستییەی سەرەوە، مانگی ئەپیلایوس ساڵی 225ی سەلوقی، کە لە دێکومێنتی یەکەمدا (بەهەردوو دەقەکەیەوە) تۆمارکراوە دەکاتە مانگی تشرینی دووهەمی ساڵی 88ی پێش زایین. ساڵی 291 سلوقی کە لەسەر دیکومینتی دوهەمدا تومار کراوە بەم حیسابە دەکاتە ساڵی 22 /21/پ.ز ساڵی 300ی سەلوقی لەسەر دێکومێنتی سێهەمدا دەکاتە 12/11 پ.ز.

10 ـ لەم دێکومێنتانە نازنێوێکی‌تر بە شێوەی (فیلهللینوس ـ بە واتای خۆش ویستی هیللینی) سەبارەت بەنێوی ئەرساکیس (ئەرشاك) بەکار هاتووە. ئەم نازنێوە زۆرجار لەلایەن پاشایانی پورث بەکار هاتوە، بەڵام لەم دوو دێکومێنتەدا بێجگە لەم نازنێوە چەند نازنێویکی‌تر بەکارهاتوە وەکو (باسیلیوس باسیلیون ئەرساکوی ئیورگیتۆی دیکایۆی ئەپیفانوس فیلهیللینوس) واتە پادشای پادشایان (ئەرشاك)ی خێردار دادپەروەر پرشنگدار خوش ویستی هیللین، لەپێش هەر نازنێوێکیش ووشەی (کەی) بەکارهاتووە. ئەم نازنێوانە لە راستیدا هێشتا هەر لەسەردەمی میثراداتی یەکەمەوە بەکارهاتوە بەتایبەتی (فیلهیلین) بەڵام تەنها (هیمیروس) یەکەم پادشا بووە، کە

نازنێوی (ئەپیفانوس ـ پرشنگدار)ی بەکارهێناوە. وئەم نازنێوانە هەروەکو گریشمان دەڵێت پێوانێکی سیاسی هەبووە. (37)

11 ـ بەپێی ئەو شی‌کردنەوە مێژوویی‌یەی رابووردوو وا دیاردەکەوێت کە دێکومێنتی یەکەم لە سەردەمی کۆتایی ژیانی (میثراداتی دووهەمدا 123 ـ 88 یا 77 پ.ز) تۆمارکرابێت و مەبەست بە ئەرساکیس هەر میثراداتە، ئەگەر (گۆتارز) نەبێت کە لەنێوان 91 ـ 81 دەستەلاتداریتی پەیداکرووەو لە نوسراوەکانی بەردین و هەروەها لە نوسراوەکانی بابلدا پاش میثرادات نێوی (ئەرساکیس)ی بەخۆیەوە ناوە. (38)

بەڵام لەبەر ئەوەی نێوی (ئاریازاتیس)ی ژنی میثراداتی دووهەمدا کە لە راستیدا بە ئەرمەنی (ئەوتۆمایە کچی (تیگرانس)ە پادشای ئەرمەنستان هەروەها نێوی پادشای ئەرمەنیش بە نازنێوی پادشاهی مەزن (باسیلیوس میگالو) بەکارهاتووەو لەگەڵ میثراداتی دووهەمدا پەیوەندی باش بووە، بەتایبەتی پاش ئەوەی لە (رەهینە)یی ئازادکراوەو بۆتە پادشای ئەرمەنستان بەڵام بێ‌گومان هێشتا نازنێوی پادشای‌پادشایانی وەرنەگرتوە، واتە ئەم دێکومینتەی یەکەم پێش پەلاماردانی تیگران بەسەر سوریاو فینیقیاو کەپەدوکیادا نوسراوە، ولە سەردەمی میثراداتی دووهەمدا نوسراوە (بروانە وێنەی ئەم پادشایە) وادیارە ئەوتوما (ئاریازاتیس) دەورێکی گرنگی گێراوە لای مێردی (میثراداتی دووهەم) بۆ رزگارکردنی باوکی (تیگران)ی ئەرمەنی کە تەمەنی گەیشتبووە 45 ساڵ بۆیەو لە ساڵی 94 پ.ز لە جێی (ئەرتوئاسدیس) بوو بە پادشای ئەرمەنستان.

پاش نوسینی دێکومێنتی یەکەم بەدوو ساڵ، واتە ساڵی 86 پ.ز تیگران، کە چەند شوێنێکی داگیرکرد بوو بە (پادشای پادشایان) وناوبانگی جیهانی دەرکرد، وهەر لەم ساڵەدا بوو پاش مردنی میثراداتی دووهەم لەگەڵ کورەکانیدا تێك چوو، وڵاتی ئەتروپاتیناو میدیای داگیرکرد.

12 ـ هیچ گومان لەوەدا نیە کەوا مەبەست بە (ئەرساکیس) لە دێکومێنتی دووهەمدا فەرهادی چوارەمە (فەرائاتیس)، کە کوری پیروز ق(پاکوروس) بووەو ساڵی 37 پ.ز پاش کوشتنی، باوکی دەستەلاریتی گرتۆتە دەست. ئەم پادشایە بەربەرەکانی لەگەڵ مارکونس ئەنتونی کردوەو بەسەریا زاڵ بووە هەروەکو لەمەوبەر روون بووەوە، پاش ئەوەی دیلە رومانی‌یەکانی بەرداوە کەنیشکێکی ئیتالی بەنێوی (موسا)ی پێشکەش کراوە کە پاشان بۆتە دایکی فەرهادی پێنجەم.

فەرهادی چوارەم کورەکانی (سیراسپادانیس، فەرائاتیس، رۆداسپس، ڤونونیس)ی ناردۆتە وڵاتی رۆمان و ئیمبراتوری پێ‌سپاردوون. ئەمە نیشانەی ئەو پەیوەندیە پتەوەیە نێوان هەردوو جیهانی هیللینی کە لەم دێکومێنتەدا دیارە.

13 ـ لە دێکومێنتی دووهەم وادیارە، کە فەرهادی چوارەم پێش کەنیشکە ئیتالیەکە (موسا) چوار شاهزادە ژنی بووە کە نێویان بە (ئۆلینییر، کلیوپاترا، باسێرتا، بیسثیبیاناپس لەم دێکومێنتەدا تۆمار کراوە، وئەمانە هەموویان ساڵانی 21/22 شاهبانو بوون.

لە نێوکانیان دیارە، هیچ نەبیت ئۆلینییرو کلیوپاترا شاهزادەی سەلوقین و ئەوانی‌دی لەوانەیە خەلکی میدیاو ئەتروپاتین بن و لە بنەماڵەی شازادەکانی ئەو ناوچانەبن هەروەکو سترابون دەیگێرێتەوە. (40)

14 ـ دێکومێنتی سیهەم، کە بە ئەلف وبێی ئارامی سالی 11/12 پ.ز تۆمارکراوە، هەر دەگەرێتەوە سەردەمی حوکمی فەرهادی چوارەم بە چەند ساڵێك پێش کوشتنی لەلایەن (موسا)ی ژنی‌و کورەکەی کە فرائاتیس (فەرهادی پێنجەم) باوبانگی دەرکردبوو.

بەگشتی دەتوانریت بووترێت، کەوا ئەو سەردەمەی نێوان ساڵی تۆمارکردنی دێکومێنتی یەکەم و دووهەم،

ڕۆژهـــەلاتی ناوەراست بە دەوڵـــەتی پورث و میـــدیـاو ئەتـــروپـاتین و ئەرمینیـاو وڵاتی کوردەواری‌و ئەنـادول و سوریاو کەپەدوکیاو کیلیکیا (ئاسیای بچوك) بەگشتی لە گیروگرفتێکی سیاسی‌و عەسکەری ئاڵۆزدابوون.

بەڵام سەردەمی نێـوان دێکـومینتی دووهەم و سیهەم باری سیاسی‌و عەسکەری لە هێمنی‌و ئاسایشدا بووە. لەگـەڵ ئەمـانـەشدا هێشتا بیری هیللینی هەر زاڵ بووە بەسەر شێوەو جۆری ژیانی ئادەمزادا لەم هەریمەدا.

سەرچاوەکان

---

1 - بروانە باسەکەی پروفیسور ئیلیس مینس لاپەرە 33.

Minns E., Parchments of the Parthiad from Avroman in Kurdistan, Jour. Hell. Stud. 35 (1915), P. 33.

2 - لە کۆتـــایی سەدەی دووی پیش زایین، ئەو ناوچـــانـەی کە ئەمـرۆ کەوتـوونەتە نیواندێ وڵاتی گورجستان (جیورجیای شوڤـیـیتی) و تورکیـا لە خواروی دەریـای رەش، یەکی گرتبۆوە لە ژێر ئالای پادشای بەناوبانگی ئەو ناوچەیە بە نێوی میترادات و وڵاتەکەش بە نێوی پونتوس ناوبانگی دەرکردبوو چونکە ئەو دەریایە کە ئەمرو بەرەش ناوبانگی دەرکردوە لە بنەرەتدا دەریای پونتوسە. میثرادات نازناوی (یـوپـاتـور) بەخـۆیـە نابـوو چونکە خێزانەکەیان بێگومان کەوتبۆوە ژێر کاریگەری ژیانی‌و کەلچەری هیللینزم. میثرادات پیاوێکی بەتواناو تەماحکار بوە وزۆر هەوڵی داوە هەمـوو ئاسیـای‌بچـوك دڕۆژهـەلاتی ناوەراست بخاتە ژێر دەستـــەی خۆی بەڵام رۆمـــا بەرەنگـــاری کرد لە نێـوانـد سالەکانی (120 - 63 پ.ز)دا.

3 - بروانـە: د. عبـداللطیف أحمـد علی، التأریـخ الیونانی/ الـعـصــر الـهــلالی/ بیــروت 1976. ل8 هەروەهـا ئینسوکلوپیدیای بەریتانی ووشە «گریك».

4 - بروانە هەمان سەرچاوەکان.

5 - هەمان سەرچاوەکانی سەرەوە.

6 - هەمان سەرچاوەکانی سەرەوە.

7 - بروانە ئینسوکلوپیدیای بەریتانی، ووشەی کریت و کنوسوس.

8 - بۆ ئەم ناوچانە بروانە سەرچاوەی رابوردوو، ووشەی گریك، هەروەها بروانە کتیبی:

آ. بتری، مدخل الی تأریخ الاغریق وأدبهم وآثارهم، ترجمة یوئیل یوسف عزیز. بغداد 1977، ل 8، 10

9 - بروانە:

لطفی عبـدالـوهـاب یحیی، الیونان - مقدمة في التأریخ الحضاري. بیروت 1979 ص 96.

10 - سەیری ئەو هەواڵ و پشکنینانەی کسینوفون بکە لە کتیبی (ئەناباسیس)دا بە هەر وەرگیرانێك بێت.

11 - لطفی عبدالوهاب یحیی، هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل 184.

12 - بۆ ئەم دەورەو سنوری دەستەلات داریەتی ئەو دەولەتانە بروانە:

Colin Mc Evedy., The Penguin Atlas of Ancient History 1967 PCO.

13 - پەرتاڤا پاشان کەبوە بە پارثیا شێوەیەکی کۆنی ئەم ناوەیە، کە لە نوســراوەکـانی دارادا لە شاخی بیستـونـدا بەرچـاو دەکەوێت و یەکێك بوو لە ساترابەکانیان. لە کاتی حکـ- سەلوقس (312 - 281 پ.ز) وئەنتیوخوسی یەکەم، کە بە سوتێـر بەنـاوبـانگـە (281 - 261) عەشـایـری پارنی (ئەپارنی) سەکەسی بە کۆمەڵێکی زۆر بوون بە دانشتوانی وڵاتی پارثیـا. وبـە پێی رای ئینسـوکلوپیدیای بەریتانی یەکەم پایتەختی پارثەکان لەم وڵاتەدا شاری (دارا) بوە کەئیستـــا بە (أبی‌ورد) بەنـــاو بانـــە پاشـــان بۆتـــە شاری (هێکـاتـومپیلوس) وئـەم پورثانە توانیان لە شەری کارهای (نزیك حران) سەرکەوتنیکی گەورە بە سەر رۆمانەکان بە چنگ بهینن. بۆ ئەم مەبـەستـانـە بروانە ئینسوکلوپیدیای بەریتانی، ووشەی پارثیا.

14 - بروانە ئینسوکلوپیدیای مێژوویی سوڤیتی، ووشەی پارفیا. بەزمانی روسی.

15 - بروانە هەمان سەرچاوەی پێشوو.

16 ـ میثراداتی یەکەم (جاربەجار بە میثریدات)یش دەخوێنرێت وبە (ئەرساکیسی شەشەمیش) بەناوبانگە، پاشای پورث بوو لە نێواندی سالەکانی 171 ـ 138 پ.ز حوکمرانی کردبوو پاش ئەوەی فراهاتی برای کۆچی دوایی کردبوو. پێش سالی 160 پ.ز وولاتی میـدیـای لە ژێـر چنگـی سەرداری سەلوقی تیمارخۆس دەرهێنا ودەستیشی بە سەر وولاتی تەپوریا (طبلاستان) وتراکسیانا درێژکردو لە چنگی ئیوکـراتیدیس پادشای باختریا دەرکردو ناوچەی ئیلامایس (عیـلام)ی داگیـرکـرد و(بـابلی)شی هینـایە ژێر حوکمی خوی (142 ـ 141 پ.ز) بەلاَم دیمتـریـوسی دوهـەم نیکاتور هەولیدا کە بابل بگەڕێنێتەوە.

میثراداتی دوهـەم نێـوی بە پانهیلین دەرکـردبوو کە واتای (خـۆش ویستی شارستـانیـەتی یونـانی)یـە. سەیـرێکی ئینسوکلوپیدیای بەریتانی بکە، ووشە میثرادات.

17 ـ لە راستیدا بە هێزی تایفەکانی ساکا (سکس) پورثەکان سالی 130 پ.ز توانییان لەشکری خۆیان بەهێز بکەن ولـە وولاتی کوردەواری بچن بە گژ رۆمـەکـانـدا کە لەم کاتـەدا لەژێـر سەرکـردەی ئەنتیـوخـوسی هەفتـەم بوون و بەسیداتیس ناوبانگی بوو (138 ـ 129 پ.ز).

سوپای ئەنتیوخوس، کە فەوجێکی خەلْکی ئیسرائیل بووە بەسـەروکـایـەتی یوحـەنـا هیـرکـانـوس، لەگـەلْ هێـزی پورثـەکـانـدا لەسـەر روباری (زێ کەورە) لە کوردستاندا کەوتـوونـەتـە جەنـگی ولـەشکـری پورث لیـرەدا، کە بە سەروکـایـەتی ئیـداتیس ناوێـك بوە شکـاوە وکشـاوەتـەوە دواوە. بۆ مەبەستە بروانە:

نیلسـون دوبـواز، تأریـخ سیاسی پارث آشکانیان تهران، ترجمة علی اصفر حکمت. ل 22.

18 ـ میثـراداتی دوهـەم کە لە نێـوانـدا (123 ـ 88 پ.ز) حوکـمـرانـی کردوە کوری ئەردەوانـی دوهـەم (ئـەرتـەبانوس)بوە. توانی لە سەرەتای حوکمیا ناوچەکانی رۆژهـەلاتی دەولـەت کە لە لایـەن سەکـەسەکان (ساکا) داگیر کرابوو رزگار بکات. ولە رۆژ ئاوادا دەستی بە سەر وولاتی میـزوپـوتـامیا هێنا، پاشان سەرکەوتە سەر پادشای ئەرمـەن (ئـەرتـاڤـاسـدیس) وکـورەکـەی تیگران (لەوابیدا تیگرانیسی یەکەم) بوو بە بارمتە (رهینە) لە لایان. وبە پێی هەنـدی سەرچـاوە، بەرانبـەر بە (دولْـەکـانی هەفتا) تیگـران ئازاد کراو گەرایـەوە ئەرمـەنستـان. بۆ ئەم بابـەتە سەیریکی ئینسوکلوپیدیای بەریتانی بکە ووشە میثرادات.

19 ـ بروانە ئەنسوکلوپیدیای مێژوویی سوڤیتی. ووشەی پارفیا.

20 ـ بۆ پتر کردنی زانیاری سەیریکی کتێبی.

Neilson C. Debevoise., A Political History of Parthia. Chicago - Tllinois 1938

وەرگیرانی ئەم کتێبە بەفارسی بروانە نیلسون دوبواز، تأریخ سیاسی پارث اتشکانیان. تهران ترجمة علی اصفر حکمت. ل. 244 ـ 250.

هەروەها بروانە: ئینسوکلوپیدیای بەریتانی. ووشەی تیگران.

21 ـ بروانە هەمان سەرچاوەی پێشوو. ووشەی کلیوپاترا.

22 ـ میثراداتی شەشەم پادشای پونتوس بە (ئیوپاتور) ناوبانگی دەرکـردبـوو. سالی (63 پ.ز) لە شاری پانتیکـاپـالیـوم (کسیرچی ئەمرۆ لە ئۆکرانیای سوڤیتی‌دا) داوای کوشتنی خۆی کرد. لە نێـوان سالاَنـی 120 ـ 63 پ.ز حوکمـرانی خاکی پونتـوس لە سەرووی ئەنـادۆل کردوە، رێـگـای بە رۆمـان گرت کە بەرەو رۆژهـەلاَت بێـن و دەستەلاَدارێتی پەیدا بکەن.

میثـرادات لە سەرەتـای ژیـانی سیـاسیـدا دایکی خۆی لابرد، کە پاش باوکی حوکمی وولاتەکەی دەکرد تا سالی 115 پ.ز وپـاشـان دەسـتـی درێـژ کردە سەر ناوچەکانی قەراخ دەریای رەش وئەمجا دوو جەنگی گەورەی لەگـەلْ رۆمـادا بەرپـا وتێـدایـانـە سەرنـەکەوت، هەروەهـا جەنـگی‌کی‌دی بەرامبـەر بە پادشـای بیثینیـا (نیکـۆمیـدیسی سیهـەم) کردبـوو، لەبـەر ئەم ئەنجـامانەو لەسەر داوای خۆی لە لایەن سەربازەکانی کوژرا. بروانە ئەنسوکلوپیدیای بەریتانی ووشە (میثراداتی شەشەم).

23 ـ ماریـوس وسـولا بە هەردووکیـان خدمەتێکی باشی کۆمـەلایـەتـی وولاتـی خۆیـان کردوە بەلاَم لەبـەر سەرکـردایـەتـی لەشـکـری رۆمـانی کەبـەرەو شەری میثـراداتیسی پونتـوس ئامـادە کرابـوو تێـك چوون. لە

کۆتاییدا سولا بوو بە سەرکردە وماریوس لەگەڵ کەسانی تر پەیمانی بەست کە ئەم جەنگە کە بسورێنێتەوەو میللەتیش بەسەر 35 عەشیرەتا دابەش بکرێت. لەبەر ئەوەی ئەم کردەوانەی ماریوس بە زۆری کرا سولا لەشکرەکەی بەرەو رۆما هێناو ماریوس و هاورێکانی رایان کرد بەڵام سولا نوێنەریکی حیزبی پیران ونوێنەریکی حیزبی گشتی کرد بە دوو کونسول و دانیان لە رۆما. بۆ ئەم مەبەستانە بروانە:

Plutarch., The Lives of The Noble Grecians and Romans - Encyclopaedia Britannica, NC. 1952.

هەروەها بروانە: د. عبداللطیف أحمد علی، التأریخ الرومانی - عصر الثورة: بیروت 1973.

آ. بتری، مدخل الی تأریخ الرومان وأدبهم وأاثارهم. بغداد 1977، ترجمة الدکتور یوئیل یوسف عزیز.

24 - لوکولوس (لیکینیوس) 109 پ.ز- 57 پ.ز یەکێك بووە لە ئەفسەرەکانی سولا لە جەنگی یەکەمیاندا لەگەڵ میثراداتیسی شەشەمدا. بوو بە کونسول سالی 74 پ.ز پاشان سەرکردایەتی لەشکری رۆمانی لە ئاسیادا پێ‌ی سوپێردرا وچەند جەنگێکی گێراوە لە ئاسیادا وهەندی گیروگرفتی ئابووری و باسایایی لەوێدا ریك خستوە. وساڵی 66 پ.ز ئەم سەرکردایەتی‌یە لە لوکولوس وەرگیراوە ودراوە بە پۆمپێی. بۆ ئەم مەبەستانە بروانە کتێبی پلوتارخ بەندی لوکولوس و پۆمپێی.

25 - پاش ئەم کارەساتە، فەرهادی سێهەم (فراتاتیس کە بە ثیوس) ناوبانگی دەرکردبوو) لە جێ‌ی باوکی سینەترۆکس دانیشت. ئەمە لە کاتێکدا، کە دەولەتی میثرادات پادشای پونتوس بەرەو کزی دەرویشت. بروانە پلوتارخ. ل 412 لە وەرگێری ئینگلیزی.

دوابەدوای شەری تیگرانوکرتا (ساڵی 69 پ.ز) وشکستی تیگرانی ئەرمەنی ومیثراداتی پونتوس، فەرهاد توانی ناوچەی (هەفتا دۆل) لە چنگە تیگران دەربهێنێ وولاتی ئەدیابێنێ (هەولێر)و سەرووی میزوپوتامیا داگیر بکات. بروانە تأریخ سیاسی پارت ئەشکنیان تهران ل 52 ترجمة علی اصغر حکمت.

26 - پۆمپێی (گنایوس پومپیوس 106 - 48 پ.ز) کوری (پومپیوس ئیسترابون)ی کونسولی (ساڵی 89 پ.ز)ە. لەگەڵ باوکیا سەرکەوتە سەر دوژمنانی سولا ساڵانی 83 - 82. لەبەر ئەمە ئەنجومەنی پیران (سیناتو) هێزیکیان بۆ رێك خست، کە بچێت بەگژ کۆمەڵی (ماریوس)دا. لە ئاسیا وئەفەریقادا رۆلێکی عەسکەری گەورەی نواندوە پاشان بووە بە سەرکردەی هەموو لەشکری رۆما لە ئاسیادا دژ بە میثراداتی شەشەم. سەبارەت بەم رووداوانە بروانە: کتێبی پلوتارخ، بەندی پۆمپێی.

27 - یولیوس کەیسەر (گایوس) ساڵی 101 - 100 پ.ز لە عەشیرەتی یولیا لە دایك بووە کە عەشیرەتێکی پایەبەرز بوو. لە بەر ئەوەی ماریوس پوری ئەمی (یولیا) هێناوە وخوێشی کچی کنا (کورنیلیا) هێناوە یەکسەر لە سەرەتای ژیانیا لەگەڵ حیزبی دیموکراتی وەستاوە پاشان سولا بوو بە هۆی دوور خستنەوەی بۆ ئاسیاو کیلیکیاو لەوێدا (ساڵانی 80 - 78 پ.ز) بە دیل براوە پاشان بە پارەیەکی زۆر رزگاری بوە. دوا بەدوای مردنی سولا گەراوەتەوە شاری رۆما دەستی کردوە بە پاڵ پشت کردنی کۆمەلی سەر بە ماریوس بە ووتە بەرزەکانیەوە پاشان چووە بۆ رۆدوس ولەئەسپانیادا نێوان ساڵانی 69 - 68 کاری‌کردوە کە گەراوە تەوە رۆما لە گەڵ کراسوس بەرەیەکی دوورست کردوە. دژ بە پۆمپێی کە هێزی لەم شارەدا بەرەو زۆری دەچوو.

پاش چەند پیشەیەکی سیاسی هەمەجۆر لەکۆتاییدا کەیسەر ساڵی 49 بوو بە دیکتاتور کە گەورەترین پیشە بووە لەو سەردەمەدا. ودووبارە ساڵی 47 هەمان پیشەی گرتۆتە دەست تا دە ساڵ، ئەمە بێجگە لەوەی لە هەمان کاتدا (کونسول)یش بووە وسەرۆکی پەرستگاهیش بووە. بە گشتی زۆربەی زۆری سەرۆکایەتی ژیانی دینی و سیاسی و تەنانەت کۆمەلایەتی کەوتۆتە دەست یولیوس کەیسەر بێجگە لە سەرکردایەتی زۆربەی جەنگەکانی لەشکری رۆمانی لە کەرتەی ئاوروپاو ئاسیاو ئەفریقیادا

ولـەزۆربـەی ئەم شـوێنـانـە پادشا ناوچەیی یەکان سـەر بەم بوون، تاکو وای لێ هات کلیوپاترا لە میسردا ولاتەکەی پێشکەش کرد.

لە کوتایی ژیانیدا، لە کاتێکدا کە ئامادە بوو هێزێکی گەورە بەرەو (داکیا) وروژهەلات دژ بە پورتەکان ببات لە لایەن چەنـد ئەنـدامێکی ئەنجومەنی (سیناتو) سالی 44 پ.ز کوژرا.

28 ـ مارك ئەنتوانی (82 ـ 30 پ.ز) سەرکردەیەکی رومانی عەسکـەری و سیاسی بوە لەگـەڵ یولیـوس کەیسـەردا لە حیزبیکدا رێك بوون. خۆی وچەند کەسێك لەخزمەکانی ئەنـدامی سەرکـردایـەتی سوارانی کەیسەر بوون وهەمیشە لەگەڵ کەیسەر لە گیروگرفتی سیاسیدا وەستاوە بە تایبەت دژ بە پۆمپێی. سالی 44 بوو بە کونسـول پاش کوشتنی کەیســەر پاشـان بۆتـە حاکمی ولاتی گال (فـەرەنسـای ئەمرۆ). دوابەدوای ئەمە بۆتە یەکێك لەو سێ کەسەی، حوکمی ئیمپراتورێتی ومانی کردوە.

پاش ئەوەی سەرکردایەتی چەند جەنگێکی لە ئاسیادا کردوە چۆتـە شاری ئیسکـەنـدەریـە (سـالانی 41 ـ 40) وخۆشەویستیەك نێوان ئەم وکلیوپاترادا پەیدا بووە.

سالی 40 پ.ز گەراوەتــەوە ئیتـالیــا وخــوشکی ئوکتافیوسی مارەکردوە کە هەر بە (ئەکتافیا) بەناوبانگە.

سالی 37 دیسـان گەراوەتـەوە سوریـا لەگەڵ کلیوپاترا یەکتریان گرتووە پاشان ئوکتافیای تەلاق داوە پاش ئەوەی کە پیشەی دوور خراوەتەوە. پاش پەلاماردانی ئوکتافیوس بە هیــزیکـی گەورە وگــەیشـتنی ئەم هێـزە بۆ میســر ئەنتـونیـوس و کلیوپاترا ومندالەکانیان خویان کشتوە سالی 30 پ.ز.

بۆ ئەم مەبــەستـە بروانـە ئینسـوکلوپیـدیـای بەریتـانی ووشەی ئەنتونیوس. هەروەها بروانە:

د. عبداللطيف احمد علی، التأریخ الرومانی. ل 338 ـ 362.

29 ـ مارکــوس ئۆکتــافیـوس یەکێکـە لە پیـاوە ناودارە سیـاسی عەسکەریەکانی رومانی سەدەی دوهەمی پێش زایین کە دوا بەدوای یولیوسی کەیسـەر حوکمرانی رۆمانی کردوە دژ بە مارکـوس ئەنتـونیـوس، هەروەهـا دژی چاك کردنەوەی مەسـەلـەی زەوی‌وزار وەستـاوە، کە لەلایەن سیمپرونیوس گراکوس (تیبیریوس) پالێوراو بوو.

30 ـ سالی 29 پ.ز ئەنتــۆنیــوس گەرایـەوە رۆژهــەلات لە کاتێکـدا کە (ئیللوری)یـەکـان هێـزیکی ترسێنەر بوون لە مەکەدونیاداو پورتەکانیش ئاسیای بچوك و سوریایان داگیر کردبـوو. ئەنتـۆنیـوس زاڵ بووە سەر (ئیللوری)یـەکـان و ئەفـەسـەریکی ئەم سوریـای لە جنگی پورتەکان دەرهێنا.

پاشـان سالی 38 پ.ز ئەنتـۆنیـوس گەرایـەوە ئیتـالیـا بە بانگی کردنی لەلایـەن (ئـوکتـافیـانـوس)ە کەچی ئەمەش نەهـاتـە کۆبــوونـەکـە بەپـێی پەیمـانی نێـوانیـان چونکـە پێی ناخـۆش بوو ئەنتـۆنیوس پیـاوێکی هەلکـەوتـوو بێت. بەلام لەگـەڵ ئەمـەشـدا کۆبـوونـەوەکـە لە شاری تاریتتوم سـالی 37 پ.ز بەسترا چونکـە ئوکتـافیـانـوس پێـویـستی بە یارمـەتی هەبوو پاش دۆرانـــەوە لە شەری سکـسـتــوس پۆمپـێـیی، هەروەهـا ئەنتـونیـۆس پیـویـستی بە سەربـازی ئیتـالی بوو بەکاریان بهێنێن لە شەری پورتـەکـانـدا بەلام باوەریـان بە یەکتری نەبوو. لە کۆتاییدا پەیمانێك لە نێوانیاندا بەسترا کە دەبوا بەپێی ئەم پەیـمـانـە ئەنتـونیـوس 120 پاپـۆر بدا بە هاوپەیمانی خۆی بەرامبەر چوار هێزی پیادەی رومانی کە لە ئەفریقیادا بوون. ئەنتۆنیوس ئەم پەیمانەی بەجێ هێنا بەلام ئوکتـافیـانـوس بەجێی نەهێنـا، پاش ئەم کارەساتە ئەنتـونیـوس چوو بۆسـوریـا ولەوێوە خەریکی پەلاماردانی ولاتی پارتیـا بوو، وهـەروەکـو ووتـرا کە بەریگای میدیاو ئەتروپاتینی چووە ناو ولاتی پارتەوە.

31 ـ بۆزانیاری سەیری: د. عبداللطيف احمد علی، التأریخ الرومانی ل. 355 بکە.

32 ـ بروانە نیلسون دوبواز، تأریخ سیاسی پارت ل. 114.

33 ـ سەبارەت بەم کارەساتانە بروانە:

33 ـ سەبارەت بەم کارەساتانە بروانە:

د. عبـداللطيف احمـد علی، مصـر والامبـراطوريـة الرومانية في ضوء الأوراق البردية. القاهرة 1965. ل 21 ـ 40.

34 ـ بروانە نیلسون دوبواز، تأریخ سیاسی پارث ل 115.

35 ـ بروانە هەمان سەرچاوە ل 121، 125، 127.

36 ـ بروانە لێکۆلینەوەکەی پروفیسور ئەیس مینس ل 37.

37 ـ بروانە: R. Ghirshman., Iran 1954 P. 266

38 ـ بروانە: نیلسون دوبواز 100 ل 32 ـ 36.

39 ـ ئەوتوما نێویکی ئەرمەنی یە بەلام لەلایەن میراداتی دووهەم نازنیــوێکی پێبـەخشـراو کە (ئـاریـازاتی)بـوە بەواتـایی (بەگزادە یان گەورەزادە).

40 ـ بروانە: Strab., Geography. XI, XIII. 1 بەئینگلیزی.

میثراداتی دووهەم (123 ـ 88 پ . ز)

میثراداتی یەکەم (171 ـ 138 پ . ز)

میثراداتی سیهەم (57 پ . ز)

فراتاتیسی سیهەم (70 ـ 57 پ . ز)

ئەرتەبانی دوهەم (88 ـ 77 پ . ز)

پشتی سکەی پێشوو

فراتاتیسی پێنجەم (3 پ . ز ـ 4 ز)

فراتاتیسی چوارەم (38 ـ 2 پ . م)

پشتی سکەی پێشوو

ڤۆنۆنیسی یەکەم (8 ـ 12 ز)

ئۆرۆدیسی دووەم (4 ـ 6 ز)

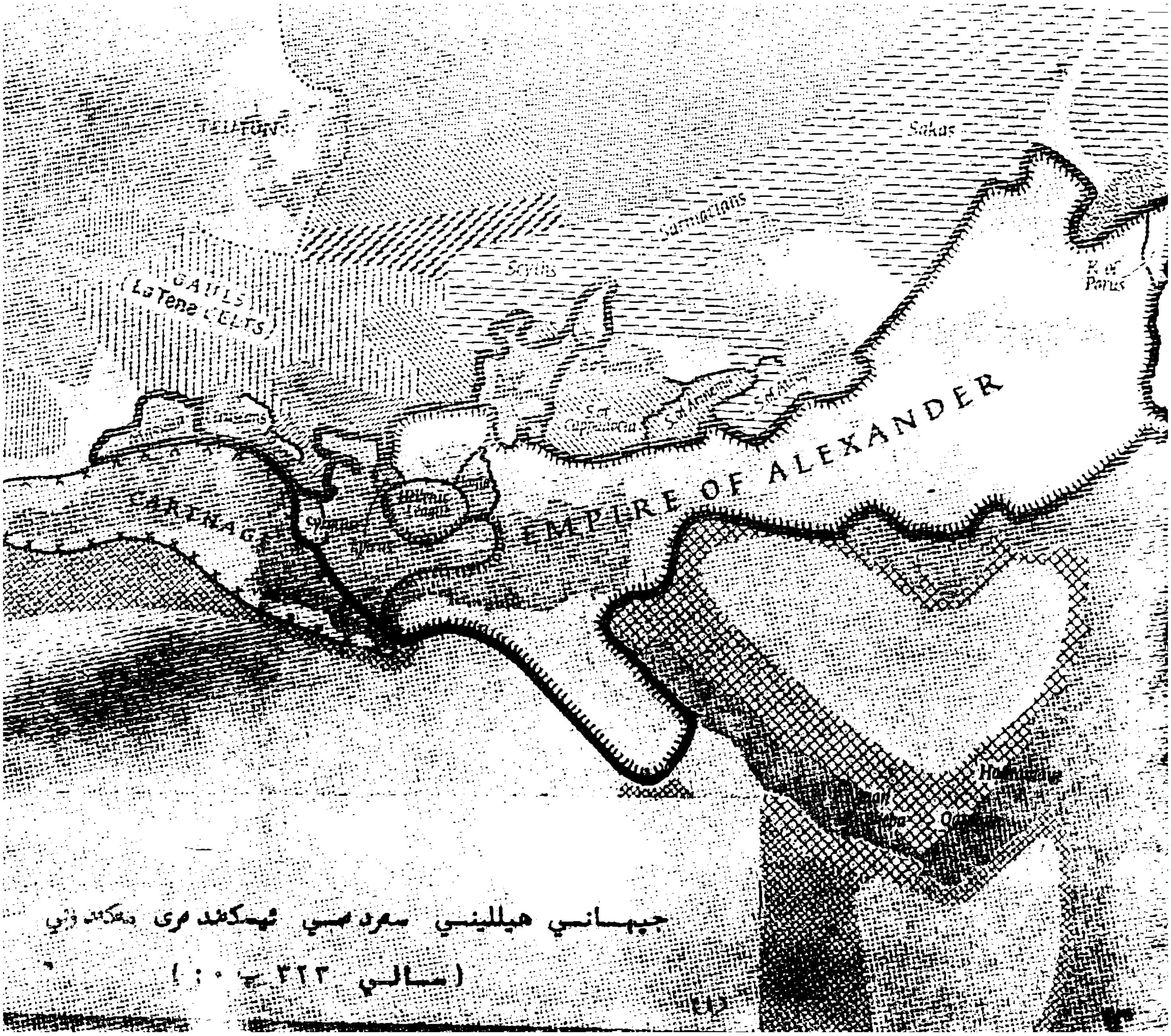

جهاني هيلليني سرحدونه ښکاره کوي

(سالي ۳۲۳ ق.م)

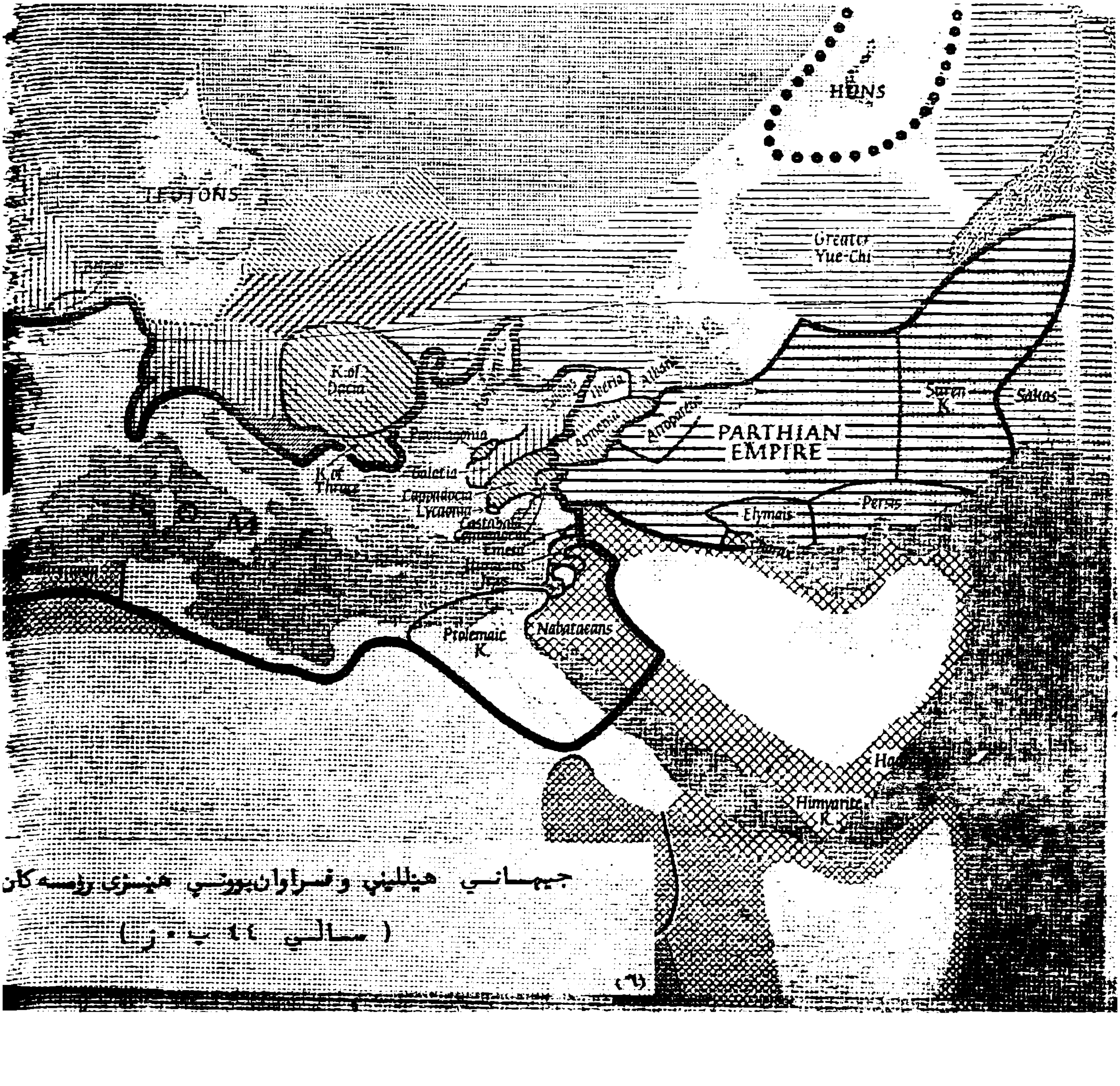

جیهانی هێلینی و فراوان بوونی هێزی رۆمەکان
(سالی ٤٤ پ.ز)

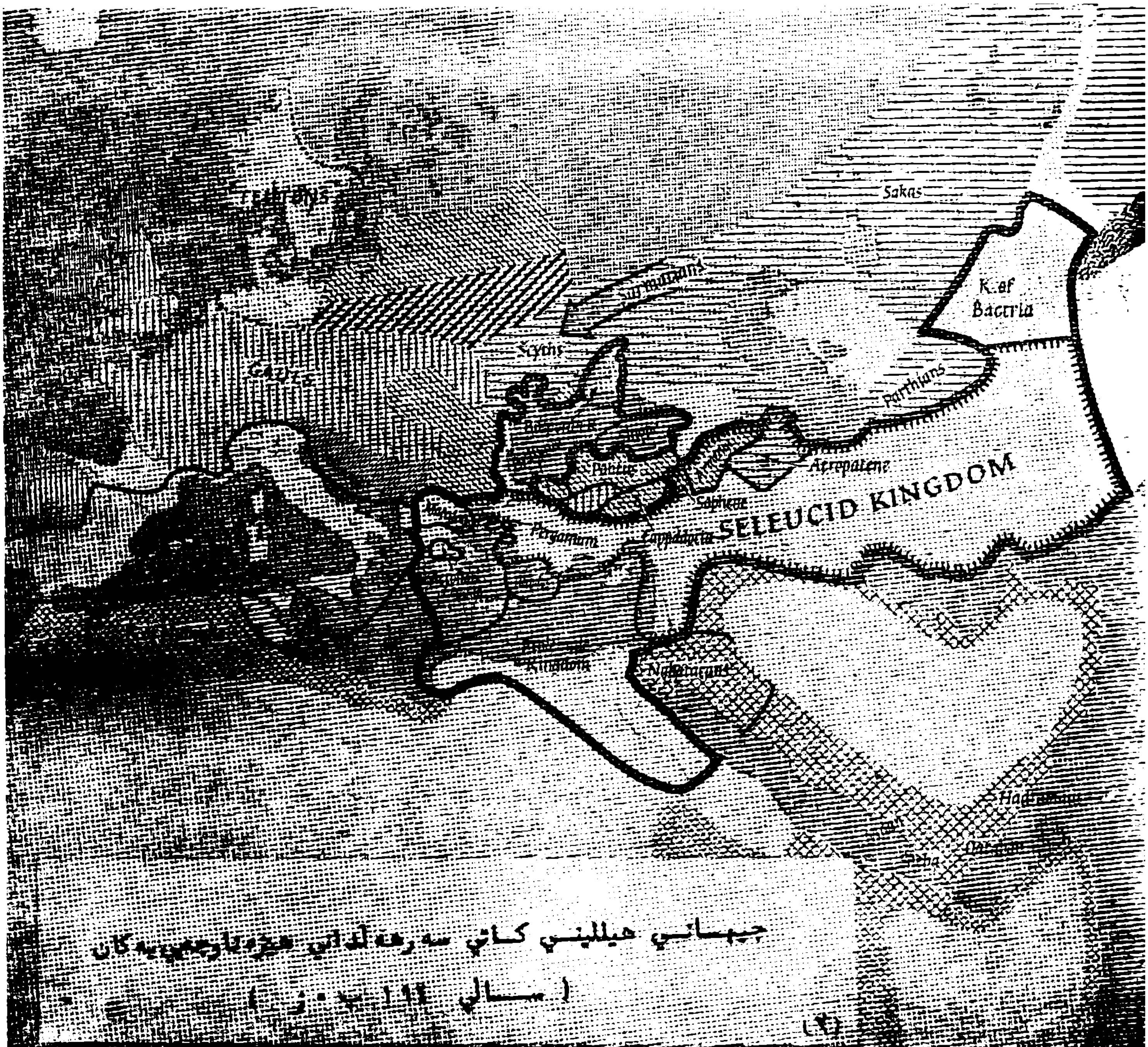

جيهاني هيلليني كاتي سەرهەلداني هێزە پارتييەكان

(سالي ١٩٤ پ . ز)

(٢)

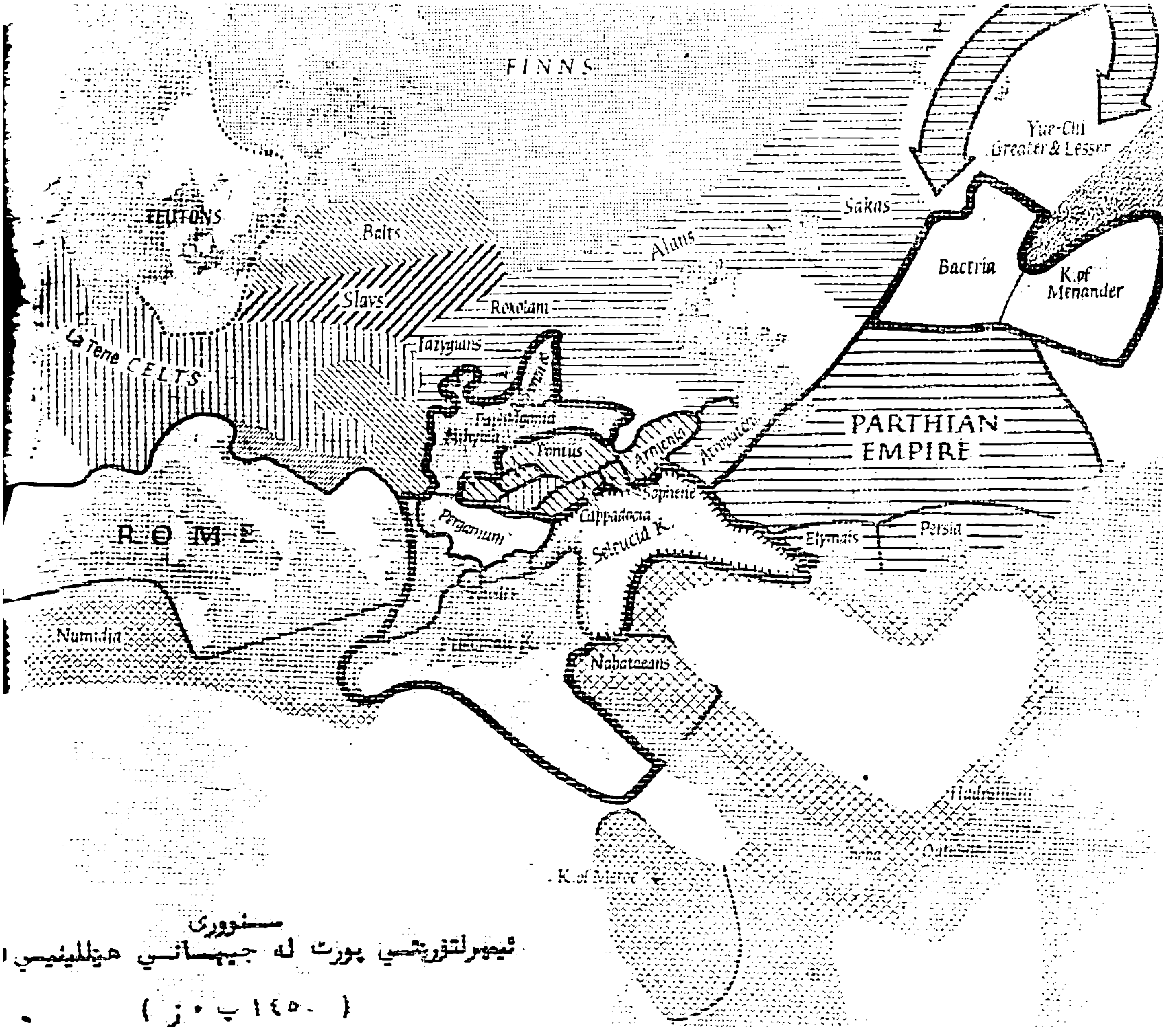

سنووری
ئیمپراتۆریتی یورت لە جیهانی هیللینیدا
(١٤٥٠ پ٠ز)

جیهانی هیلینی پاش دابەش کردنی ئیمپراتوریتی
مەکەدونی نیوان سەرکردەکانی لەشکری ئیسکەندەرا
کاساندەر و لیسیماخوس و ئەنتیگونس و پتولیمی و سیلوکوس
(ساڵی ٣٠١ پ ٠ ز)

جيهاني هيلليني وگەشەكردني هێزەكاني
ئەرمەن و پۆنتوس (سالي ٢٤ پ ٠ ز)